

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Юридичний факультет
Навчально-наукова лабораторія
дослідження проблем протидії насильству
Кафедра кримінального права і процесу

ЗАРАДЮК З.В.

ПРОБЛЕМИ ЗЛОЧИННОСТІ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

(Навчально-методичні рекомендації)

Луцьк
2024

УДК 343.91(477)-053.6(072)
3-34

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Протокол № від)*

Рецензенти:

Колб О. Г. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінальної юстиції Державного податкового університету

Чупринський Б. О. - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Зарадюк З. В.

Проблеми злочинності серед неповнолітніх в Україні: навчально-методичні рекомендації для студ. юридичного факультету/ Зоряна Валентинівна Зарадюк. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2024. 55 с.

Навчально-методичні рекомендації містять положення щодо основних аспектів злочинності неповнолітніх, визначено поняття, види та основні заходи запобігання, а також перелік навчально-методичної літератури.

УДК 343.91(477)-053.6(072)
3-34

© Зарадюк З.В., 2024

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ, ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	5
2. НЕПОВНОЛІТНІЙ ЯК СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ.....	17
3. ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ: ПРАВОВА ПРИРОДА, СИСТЕМА, ВИДИ.....	30
4. ПРОФІЛАКТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ.....	43
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	53

ВСТУП

Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається гострою актуальною правовою та суспільною проблемою, що постійно привертає увагу вчених і практиків. Вона є складовою загальної злочинності. Це зумовлено не лише тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, а й тим, що на сьогодні це - одна з найбільш кримінально уражених верств населення.

Проблеми розвитку та удосконалення інституту покарання неповнолітніх стали на сьогодні актуальними через ухвалення в Україні низки концепцій та програмних документів, які передбачають оновлення законодавства кримінально-правового блоку у цьому напрямі.

Запобігання злочинності серед неповнолітніх є одним із пріоритетних напрямків державної політики, що закріплено у законодавстві України. Так, у преамбулі до Закону України від 26 квітня 2001 року № 2402-III «Про охорону дитинства» передбачено, що охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, який має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави. Метою Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021–2025 роки, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2020 року № 1669-р, передбачено створення можливостей для самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, її участі та інтеграції у суспільне життя.

Як справедливо зазначають фахівці, злочинність всередовищі неповнолітніх осіб розвивається та проявляє себе в рамках комплексного поєднання факторів. Саме тому, зусилля із попередження та розв'язання цієї проблеми повинні мати теоретичну основу, бути багатоскладовими та багатосистемними. Молодіжна злочинність є наріжним каменем регіональних соціальних викликів: науковці, активісти та законотворчі дискутують щодо причин цієї проблеми та можливих шляхів її вирішення.

Рада Європи розробила ряд правових стандартів і практичних посібників у сфері правосуддя, дружнього до дітей. Дані інструменти передбачають створення системи правосуддя, що гарантує дотримання та ефективну реалізацію всіх прав дітей. Найповніший перелік стандартів у сфері правосуддя, дружнього до дітей, викладено в Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей, ухвалених Комітетом міністрів Ради Європи в 2010 році. Реалізація цих керівних принципів та інших аспектів правосуддя, дружнього до дітей, є ключовим пріоритетним напрямком нової Стратегії Ради Європи з прав дитини на період 2022-2027 років. Стратегія «Права

дитини в дії: від безперервного впровадження до спільних інновацій», ухвалена Комітетом міністрів у лютому 2022 року, визначатиме роботу Ради Європи впродовж наступних шести років. Серед шести стратегічних пріоритетів передбачені дії щодо захисту та підтримки прав дітей у кризових і надзвичайних ситуаціях, подібних до тієї, з якою ми стикаємося сьогодні в Україні.

1.ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ, ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається гострою актуальною правовою та суспільною проблемою, що постійно привертає увагу вчених і практиків. Вона є складовою загальної злочинності. Це зумовлено не лише тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, а й тим, що на сьогодні це - одна з найбільш кримінально уражених верств населення.

Проблеми розвитку та удосконалення інституту покарання неповнолітніх стали на сьогодні актуальними через ухвалення в Україні низки концепцій та програмних документів, які передбачають оновлення законодавства кримінально-правового блоку у цьому напрямі. Міністерство соціальної політики за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) розпочало розробку єдиної Національної стратегії у сфері забезпечення прав дітей. Стратегія стане орієнтиром для всіх органів влади на національному та місцевому рівні та допоможе реалізувати міжнародні зобов'язання України щодо захисту прав дітей. В Україні ратифіковано низку міжнародних документів у сфері охорони дитинства, протягом останніх років схвалено понад 15 стратегій і різних концепцій, які визначають основні вектори руху нашої держави в різних сферах, у тому числі життя дітей. Заходи, передбачені цими документами, будуть реалізовуватись до 2030 року.

Якщо говорити про періоди формування кримінально-правових відносин щодо неповнолітніх, можна виокремити такі:

1-ий період - зародження основ покарання неповнолітніх (найдавніші часи – кінець IX століття.). Людство в найдавніші часи майже не застосовувало покарання неповнолітніх, які вчинили злочин. Серед представників тогочасної суспільної та правової думки існували доволі радикальні методи поводження з дітьми. Уперше сформульований у Законі XII таблиць принцип прощення покарання трактувався як прощення, виправдане неповноліттям. За цим Законом неповнолітній злочинець звільнявся від покарання за двох умов: коли вчинив злочин, але не розумів характеру злочинного діяння, або коли злочинне діяння не було доведено до

кінця. В усіх інших випадках до неповнолітніх застосовувались ті самі покарання, як і до дорослих осіб.

У цей період ми можемо спостерігати початок формування наукових ідей та поглядів щодо здатності дітей усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, яка у деяких випадках враховувалась відповідними інстанціями під час обрання засобів впливу представникам цієї вікової групи. Також у зазначений час спостерігається формування позицій окремих юристів, громадських, релігійних діячів стосовно вікових меж дитинства, гендерних особливостей відповідальності неповнолітніх, державної та соціальної ролі покарання.

2-й період - формування та розвиток інституту покарання неповнолітніх (кінець IX століття – початок XX століття). В цей період прослідковується еволюція покарання неповнолітніх, оскільки епоха Середньовіччя характеризувалась закладенням підвалини для правового встановлення та тлумачення поняття неповнолітньої особи та визначення міри її відповідальності за вчинений нею злочин. Крім цього, в рамках тодішніх історичних правових систем спостерігалися певні, хоча і нестійкі тенденції в напрямі лібералізації та гуманізації правового реагування на правопорушення з боку неповнолітніх осіб, зокрема розгляд справ неповнолітніх здійснювався, переважно, в рамках судових інституцій загального характеру.

На ранніх етапах становлення української державності кримінальний закон характеризувався більшою гуманністю до винної особи порівняно з аналогічними нормами римського й сформованого на його основі західноєвропейського права.

Необхідно відмітити, що, за законодавством Гетьманщини, до смертної кари особа засуджувалася тільки після ухвалення вироку гетьманом. Цей вид покарання не застосовувався до вагітних жінок, неповнолітніх хлопців віком до 16, дівчат – до 13 років. Взагалі, за кримінальним правом Гетьманщини, суб'єктами злочину визнавалися особи, що досягли 16-річного віку. Неповноліття також визнавалось обставиною, що пом'якшує покарання.

В цей період розпочинається наполеглива інтервенція законодавства північного сусіда до нормативно-правової бази нашої держави (за винятком Правобережної України та Західної Волині, де до приєднання їх після поділу Польщі до Російської імперії продовжував діяти Литовський статут 1588 р.)

Прийняття Соборного укладення 1649 р. призвело до активного застосування тюремного ув'язнення, у тому числі як вид покарання та запобіжний захід й до неповнолітніх, що в подальшому розширює сферу його

застосування. В цей період до неповнолітніх широко застосовується пом'якшення покарання, в тому числі й через вплив громадськості.

У 1743 р. було видано збірник Прав, який врегулював широкий спектр суспільних відносин, зокрема: встановлення юридичних санкцій за вчинені злочини та інші правопорушення, закріплення порядку діяльності судових органів тощо.

Перебування України у складі Австро-Угорської й Російської імперій (1764–1917 рр.) відмічалось апробацією ювенальних технологій у практиці судів з розгляду кримінальних справ та ліквідацією української державності, національної правової системи, розповсюдженням на всій території України кримінально-правової політики різних імперій. У Зводі законів Російської імперії передбачалось, що кримінальні справи щодо малолітніх, які не досягли сімнадцятирічного віку та скоїли тяжкі злочини, представлялися Урядовому Сенату, який вирішував питання про покарання на власний розсуд. Тобто в цей період заходи впливу мали виховну складову, які застосовувалися лише до осіб, які не досягли 10 років.

Після скасування кріпацтва у 1861 році проводилась судова реформа, в тому числі щодо нормативних приписів кримінального законодавства, а виданий у 1864 році Статут про покарання скасував окремі види тілесних покарань.

Таким чином, під впливом прогресивних громадських сил до законодавства були внесені зміни, що зорієнтовувались на пом'якшення покарання неповнолітніх. Такими змінами стали: Закон 1892 р. «Про зміну постанов, які стосуються звернення до виправних притулків та утримання в них малолітніх злочинців та Закон 1893 р. «Про зміну порядку ув'язнення та пересилки неповнолітніх, які знаходяться під слідством та судом».

3-ій період - впровадження основ гуманізації системи покарання неповнолітніх (початок ХХ століття -1991 рік).

Україна має власну історію розуміння того, що молодь має різні потреби у порівнянні з дорослими. В 1897 році, існував закон "Про зміну форм та обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх та неповнолітніх, а також законоположень про їх караність". Крім того, існували спеціалізовані суди для молодих людей, які порушили закон, їх називали «дитячими судами». До Жовтневої революції 1917 р. такі суди працювали в декількох містах України, зокрема, Києві, Харкові, Катеринославі (Дніпропетровську), Миколаєві та Одесі. Судді у таких «дитячих судах» призначалися з представників місцевої громади, були відповідальними за розгляд справ стосовно неповнолітніх, а також здійснювали контроль з боку суду за роботою соціальних служб та установ,

які надавали послуги неповнолітнім. «Дитячі суди» було суто місцевими ініціативами, їх діяльність регулювалася місцевими правовими актами, вони створювалися за рішенням органів місцевого самоврядування та фінансувалися з бюджету територіальної громади.

У січні **1918** року запровадили новий закон, який суттєво змінив формальний порядок розгляду справ неповнолітніх правопорушників. Замість судів їх справи почали розглядатися виключно позасудовими органами – спеціальними комісіями у справах неповнолітніх. До складу комісії входив суддя, педагог та лікар. Під час розгляду справи неповнолітнього враховувалися особисті та соціальні фактори впливу (наприклад, соціальна недбалість, фізичний стан, особистість правопорушника). Цікавим є той факт, що за будь-яких обставин комісія не мала права направляти неповнолітнього правопорушника до пенітенціарного закладу. Молоді правопорушники отримували покарання виключно в рамках проведення з ними медико-педагогічної роботи.

Важливим етапом періоду розвитку кримінального законодавства стало скасування правових актів попередніх урядів та їх заміна документами класовості та революційної правосвідомості. Перші законодавчі акти цього періоду характеризувалося не в повній мірі правовими гарантіями честі й гідності учасників кримінального провадження, оскільки судді керувалися революційною правосвідомістю. Ними до уваги бралися питання соціального походження, виховання, освіти, професії учасника судочинства. Нерідко обвинувальні вироки виносилися за відсутності належних доказів, що стосувалося, в основному, підсудних дворянського походження.

Першим систематизованим нормативним актом, який містив кримінально-правові норми в Україні за радянських часів, був Кримінальний кодекс УРСР від 23 серпня 1922 р., в основу якого був покладений Кримінальний кодекс РРФСР.

У **1935** році Постановами Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР вік неповнолітніх, за якого наставала кримінальна відповідальність, було знижено до 12 років. Тоді ж було відновлено застосування до неповнолітніх усіх видів покарань, ліквідовано окреме провадження у справах неповнолітніх та комісії у справах неповнолітніх. Підходи, що застосовувалися до підлітків, які вчинили правопорушення перестали враховувати їх вік або вплив складних соціальних умов на особистість правопорушника.

Гуманізація системи покарання розпочалася з підписанням 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини, що поклала початок визнанню

основною частиною держав світу основоположних прав людини. Прийняття її стало основою гуманістичного правового прогресу людства.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. певною мірою врахував окремі положення Загальної декларації прав людини, але зберіг стару каральну парадигму кримінальної відповідальності неповнолітніх. У Кодексі покарання трактувалось надавалось невизначеною формою. Зокрема, у ч. 1 ст. 22 цього Кодексу визначалось, що покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має за мету виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Систему покарань було передбачено у ст. 23 КК УРСР. Особливості застосування деяких видів покарань до неповнолітніх були регламентовані у ч. 2 ст. 25 якою передбачалось, що при призначенні покарання особі, яка не досягла до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років.

У 1971 році були відновлені положення щодо урахування факторів, які могли обумовити кримінальну поведінку неповнолітнього, коли Кримінально-процесуальний Кодекс Української РСР було доповнено положеннями про спеціальний розгляд справ неповнолітніх. Ці положення визначали, що установи, які працюють з молоддю на етапах досудового і судового розгляду повинні вивчати стан здоров'я, фізичні та особисті характеристики неповнолітнього, умови проживання, а також інші обставини, що могли вплинути на виховання неповнолітнього, наявність дорослих, які б могли спонукати його до вчинення злочину. Якщо суд визначав, що молода особа, яка вчинила правопорушення не являє собою ризику для громадської безпеки, суд мав право закрити справу та застосувати заходи виховного впливу до такого неповнолітнього.

Таким чином, за радянських часів особливості покарання неповнолітніх не виокремлювались в окремий розділ законодавства про кримінальну відповідальність, а самі покарання цієї категорії осіб передбачали лише можливість їх врахування.

4-ий період - розроблення нових положень кримінально-правового регулювання інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх (1991р. – до сьогодні). Основні зміни у правовому статусі кримінальної відповідальності неповнолітніх настали після проголошення Верховною Радою України суверенітету нашої держави.

Починаючи з 1992 року питання створення спеціалізованих судів для неповнолітніх є предметом постійних дискусій та було включено до концепції судової реформи. У 1995 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», який передбачав запровадження інституту судових вихователів в судах з метою контролю виконання рішень стосовно неповнолітніх. Проте, цей інститут не було застосовано на практиці, а у 2007 році цю норму було виключено з закону.

З 2000 року Україна зробила декілька важливих кроків стосовно реалізації власних міжнародних зобов'язань та ухвалила низку законів щодо захисту дитинства, соціальної роботи з дітьми та молоддю, попередження насильства в сім'ї. Стосовно молодих людей, що перебувають у конфлікті з законом, в Україні зроблено багато зусиль з метою покращення захисту прав дітей та вирішення проблем молоді групи ризику.

5 квітня 2001 року було прийнято Кримінальний кодекс України, в якому вперше в історії нашої держави з'явився окремий розділ Загальної частини цього Кодексу, в якому були визначені особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Варто відмітити значні зміни в українському кримінальному законодавстві 2001 року щодо відповідальності неповнолітніх за вчинені правопорушення, які характеризувались встановлення досить низьких вікових меж її настання. Крім цього, починаючи з 2008 року в Україні набрали чинності законодавчі акти щодо гуманізації кримінальної відповідальності, що стало важливими кроком до гармонізації українського кримінального законодавства відповідно до європейських правових норм.

2. Поняття неповнолітньої злочинності.

В науці є безліч понять, зокрема, можна виділити такі з них:

- зумовлена особливим детермінаційним комплексом підсистема загальної злочинності, що характеризується віковою специфікою суб'єкта злочину (особи віком від 14 до 18 років) і становить своєрідний «резерв» злочинності дорослих (Л.С. Дубчак).
- складне, багатовимірне, соціальне, історично зумовлене негативне явище, що являє собою самостійний вид у структурі загальної злочинності зі специфікою як щодо особи злочинця, так і щодо причин та умов, які її породжують, показників, що її характеризують, та заходів протидії (М.В. Гричанюк).
- негативне соціальне явище, що має саморегулюючу сукупність взаємопов'язаних елементів, швидко реагує на зміни у суспільстві як вид злочинності, специфіка якої зумовлена ймовірнісними

величинами, що отримуються внаслідок вивчення злочинів і осіб, що їх вчиняють, віком 14–17 років (Г.В. Дідківська).

- соціально негативне явище, що охоплює сукупність злочинів, вчинених особами, що не досягли 18-річного віку, на певній території за певний проміжок часу, характеризується кількісними та якісними показниками, є об'єктом самостійного вивчення, а його основною особливістю, що зумовлює специфічні детермінанти та заходи запобігання, є особа неповнолітнього злочинця (Р.О. Бундз).

Також можна зробити умовний розподіл наявних наукових підходів до визначення поняття «злочинність неповнолітніх», серед яких:

1) загальний підхід, представники якого, дотримуючись певної наукової концепції загального поняття «злочинність», обмежуються загальним поняттям, яке охоплює випадки, коли злочин вчинено особами вікової категорії від 14 до 18 років (14–17 років) та особами віком 13–17 років, та має свою специфіку, зумовлену фізичними, соціально-психологічними, моральними особливостями та статусом у суспільстві;

2) фактично-офіційний, у рамках якого виділяються два значення цього поняття: фактичне – безпосередньо дає уяву про загальну кількість суспільно небезпечних діянь (передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України), вчинених особами, які не досягли віку повноліття (повних 18 років); офіційне – відображує кількість злочинів осіб неповнолітнього віку, стосовно яких була порушена кримінальна справа і тим самим здійснена державна реєстрація, чим забезпечене включення таких злочинів до офіційного (статистичного) поняття «злочинність неповнолітніх»;

3) диференційований – пов'язаний з розподілом неповнолітніх на різні вікові групи;

4) розширено-диференційований, у межах якого досліджуються особливості розвитку та фактори, які детермінують поведінку осіб молодіжного віку, що охоплює вікову підгрупу неповнолітніх осіб.

З правової точки зору, виокремлення злочинності неповнолітніх в окремий вид злочинності здійснюється на підставі такої специфічної кримінально-значущої інтегруючої ознаки, як вік особи злочинця, точніше суб'єкта злочину. Згідно положень ст. 22 КК України суб'єктом злочину, за загальним правилом, може бути особа, що досягла 16 років, а в окремих випадках, передбачених ч. 2 цієї статті – з 14 років.

Отже, ***Злочинність неповнолітніх – це система злочинів, які вчиняються особами від 14 до 18 років.***

З психологічної точки зору, коли говорять про злочинність неповнолітніх, то насамперед на увазі мають злочинну поведінку членів суспільства, які перебувають на стадії формування особистості, життєвої позиції, переходу від життя під опікою сім'ї і школи до самостійного життя, усвідомлення загальноприйнятих у суспільстві соціальних цінностей і, крім того, виконання своїх особистих функцій в ньому.

Несформованість емоційної сфери і морально-психологічних настанов на різноманітні життєві ситуації обумовлює особливу вразливість неповнолітніх щодо негативного впливу на їх поведінку і неадекватну реакцію на проблемні ситуації. Водночас, ці ж характеристики неповнолітніх забезпечують їх підвищену, порівняно з дорослими, чутливість до профілактичних заходів.

Чим старше є неповнолітній, тим більше його кримінальна мотивація наближається до поведінки дорослих злочинців, тим більш істотні його злочинні дії. Грабежі, розбої, вбивства і зґвалтування відбуваються вже не в силу інфантильності, а в силу глибокої кримінальної зараженості неповнолітніх злочинців. Важливу роль в цьому відіграє те, що однією з особливостей злочинності неповнолітніх є її залежність від злочинності дорослих, в основі якої лежить психологічний механізм наслідування.

Порівняно з дорослою злочинністю, для злочинності неповнолітніх характерна підвищена латентність, оскільки багато злочинів, які вчиняються неповнолітніми, дорослими сприймаються як пустощі через недостатню соціальну зрілість (наприклад, крадіжки у сім'ї, сусідів, навчальних закладах, хуліганські бійки, відібрання грошей та речей у молодших).

Злочинність неповнолітніх характеризується нерівномірністю динаміки по різних часовим показникам (часу доби, днів тижня, сезонах року), що пояснюється не тільки низкою об'єктивних факторів, але й віковими психологічними особливостями підлітків. Частіше всього неповнолітні вчинюють злочини у вільний від навчання час в навчальні дні (з 15.00 до 24.00). За даними дослідників «пік» злочинних проявів припадає на 20.00-21.00 годину. Протягом року «пік» злочинних проявів припадає на канікули, що пов'язано з ослабленням соціального контролю за неповнолітніми, згортанням роботи таборів відпочинку, руйнуванням раніше існуючої системи роботи з учнями в канікулярний час.

Злочинність неповнолітніх має здебільшого груповий характер. Це пов'язано з їх психофізіологічними і соціально-груповими особливостями. Підліток, особливо соціально неблагополучний, завжди тягнеться до сили, а об'єднання в групи набагато її збільшує. Злочинні групи неповнолітніх відрізняються високою кримінальною активністю й мобільністю. Вони здатні

в найкоротші терміни змінювати спрямованість і характер злочинної діяльності, час і місце злочинних посягань.

Особливим є зв'язок групової злочинності неповнолітніх з алкоголізмом. Зв'язок цей прямий і зворотній. Алкогольні ексцеси неповнолітніх – це і способи дорослого самоствердження, проведення дозвілля, вільного спілкування. Вони – групові за своїм характером. Навряд чи можна зустріти випадки, коли підлітки вживали алкоголь поодиночі. Їм обов'язково потрібні глядачі, аудиторія.

Є декілька механізмів зв'язків злочинності неповнолітніх з алкоголізмом, а саме: 1) вчинення злочинів у стані алкогольного сп'яніння, за формулою: алкогольне сп'яніння – втрата соціального контролю – злочин; 2) вчинення злочинів у тверезому стані, але для видобутку коштів на придбання алкоголю, за формулою: потреба в алкоголі – корисливий злочин – алкогольне сп'яніння; 3) потреба в самоствердженні – груповий алкогольний ексцес – груповий злочин; 4) систематичне пияцтво – алкогольна хвороба – систематичні корисливі злочини – систематичне пияцтво.

Все більшого розвитку набуває окрема галузь кримінологічних знань – **ювенальна кримінологія**, що вивчає злочини, які вчинені неповнолітніми, так і злочини проти них, їх причини й умови, психологічні особливості неповнолітніх правопорушників, а також заходи протидії таким злочинам.

Міжнародно-правові документи, присвячені правам дітей, до яких відносять осіб до 18 років (зокрема, Декларація прав дитини 1959 р. і Конвенція про права дитини 1989 р.), націлюють усі держави на допомогу дітям та їх захист, на створення здорових умов життя та своєчасне розв'язання їхніх проблем. Але відсутність соціально сприятливих умов для саморозвитку дитини в сучасному українському суспільстві часто призводить до девіацій (відхилень) у поведінці підлітка, а потім і до вчинення злочинів.

Протягом останніх років прийнято ряд нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення законодавства у сфері захисту прав дітей, поліпшення стану превентивної та профілактичної роботи, створення ефективної системи виправлення та ресоціалізації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. Насамперед слід відзначити схвалені та затверджені Президентом України, Кабінетом Міністрів України стратегії і програми, серед яких:

- Концепція розвитку освіти України на період 2015 – 2025 рр;
- Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 рр;
- Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2030

року;

- Державна соціальна програма "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини";

- план дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 рр;

- Державна цільова соціальна програма "Молодь України" на 2021 - 2025 роки

Слід звернути увагу на те, що у 80% випадків злочинам передують девіантна поведінка: вживання алкоголю, наркотиків, ранні сексуальні стосунки, прояви вандалізму.

2020 року в управлінні захисту прав дітей та протидії насильству створили відділ протидії насильству щодо дітей.

Разом з тим щороку більш як **6,5 тис. неповнолітніх вчиняють кримінальні правопорушення, стосовно яких виноситься понад 3 тис. вироків**. Значною залишається частка тяжких та особливо тяжких злочинів, за вчинення яких засуджено більше половини усіх неповнолітніх (близько 68%). Серед вчинених злочинів значний відсоток становлять корисливі насильницькі діяння, а практично половина злочинів вчиняється неповнолітніми у складі групи осіб. У структурі злочинів спостерігаються досить небезпечні процеси. Вони переважною більшістю мають корисливий і груповий характер. Насильницькі посягання підлітків все частіше мають імпульсивний характер з елементами жорстокості та цинізму.

У літературі виділяються такі **види груп неповнолітніх злочинців**:

- **традиційні** (нечисленні, нестійкі, які діють протягом короткого часу; їх учасники – загалом 14-річні підлітки);
- **перехідні** (включають у себе окремі мікрогрупи до 7-ми чол., 15% – повнолітні, до 3% – 14-річні підлітки);
- **стійкі угруповання** (складаються із ланок за віковою та територіальною ознакою).

За спрямованістю груп можна виділити такі їх види: дозвільні групи (неповнолітні об'єднуються для сумісного проведення дозвілля); групи осіб, які вчиняють правопорушення, однак вчинення злочину для них є випадковим; групи, що спеціально створюються для вчинення злочинів.

Протиправна поведінка неповнолітніх пов'язана насамперед з такими особливостями їхньої психіки, як підвищена навіюваність, не сформованість життєвих орієнтацій, юнацький негативізм,

наслідування.

Процес становлення особистості одержав назву «соціалізація». Сутність цього процесу полягає в набутті неповнолітнім соціального досвіду позиціонування себе як члена суспільства та малих соціальних груп, а також адекватного сприйняття статусів та поведінки інших.

Для неповнолітніх правопорушників характерними є такі *рис* морально-психологічної та емоційно-вольової сфери: скептичність і байдужість щодо інших, відсутність інтелектуальних інтересів, емоційна нестійкість, дуже низький рівень законослухняної поведінки, жорстокість, підозрілість, тривожність, депресивність, низький самоконтроль, гіперзбудженість, фрустрація і низька самооцінка.

Поширеними є орієнтація на зовнішню підтримку і тенденція перекласти відповідальність за вчинки на інших. Це обумовлює домінування таких особистісних рис, як емоційна напруга, невпевненість у собі, підвищена чутливість до думок оточуючих, а також залежність від їх впливу.

Порівнюючи кількісні показники злочинності неповнолітніх з дорослою, слід виходити з того, що перша охоплює чотирирічний період людського життя, а друга – десятиліття, починаючи від 18 років. Відрізняються вони і якісно. Скажімо, неповнолітні не вчиняють службових кримінальних правопорушень.

Характерні риси та тенденції сучасної злочинності неповнолітніх:

– певне зменшення рівня неповнолітньої злочинності;

Її кількісні показники зростали в середині 90-х років минулого століття, потім намітилась стабілізація, а з 1996 р. навіть щорічне зниження рівня в середньому на 1-2 %.

– майже у 3 рази частіше кримінальні правопорушення вчинялися неповнолітніми у містах, ніж у сільській місцевості;

Водночас окремі дослідники небезпідставно роблять застереження щодо наведеного твердження. По-перше, не можна ототожнювати злочинність неповнолітніх сільських мешканців і неповнолітніх у сільській місцевості. Певна частина останньої припадає на осіб, що тимчасово, особливо у літній період, перебували у сільській місцевості. По-друге, більш реальним є не скорочення злочинності сільських мешканців (сучасна кримінологічна ситуація у багатьох селах не дає для цього підстав), а зміна її структури, в якій зростає питома вага крадіжок приватного майна, переважно під впливом алкоголю або з метою здобуття коштів для його придбання. Злочинність у сільській місцевості загалом та насамперед підлітків є відбиттям сучасного морального та матеріального занепаду у багатьох селах, який є наслідком

проведеного протягом останніх років непередбаченого, а можливо, й навмисне деструктивного реформування економічних та соціальних відносин. По-третє, в сільській місцевості більш високою є латентність злочинності загалом, у тому числі неповнолітніх, передусім через значні хиби у реагуванні працівників міліції на повідомлення про вчинені кримінальні правопорушення.

- все більша орієнтація на корисливі та корисливо-насилені кримінальні правопорушення (крадіжки, грабежі, розбійницькі напади);

Одночасно *поступово зростає*, разом із поширенням насильницької та корисливо-насилені мотивації, кількість кримінально протиправних проявів, вчинених неповнолітніми *із застосуванням зброї, в основному холодної, знарядь катування, залякування, а також технічних засобів*.

- відмічено тенденцію переміщення місця вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми з вулиць, громадських установ до приміщень, зокрема до помешкань сім'ї, сусідів, інших осіб, а також до складів, комор, гаражів, будівельних майданчиків, місць розташування виробництв, навчальних закладів, торгових точок, особливо з продажу алкогольних напоїв. До 80 % кримінальних правопорушень неповнолітніх вчинені неподалік від місця проживання, роботи або навчання. Значну частину, особливо у літній період, становлять кримінальні правопорушення, вчинені в місцях відпочинку, «на природі», в курортній місцевості, у приміському транспорті.

- збільшення кількості кримінальних правопорушень, що потребують кримінальної «кваліфікації»;

В даному випадку мова йде про те що, неповнолітні правопорушники все частіше вчиняють кримінальні правопорушення які потребують спеціальних кримінальних навичок та умінь, а саме квартирні крадіжки (кожне сьоме кримінальне правопорушення із загальної кількості що вчинюється неповнолітніми), викрадання автотранспорту (3-4 % від загальної кількості вчинених кримінальних правопорушень), рекет тощо.

- «омолодження» злочинності;

Так, 1/5 кримінальних правопорушень вчиняється підлітками, які не досягли 14-річного віку, тобто не є суб'єктами кримінального правопорушення.

- залишається стабільною питома вага дівчат серед неповнолітніх правопорушників;

Щороку притягається до кримінальної відповідальності 6-7 % дівчат від загальної кількості неповнолітніх правопорушників.

– вчинення тяжких злочинів з незначних приводів, а то й взагалі без приводу, їх виняткова жорстокість і зухвалість;

– поява «нетрадиційних» для неповнолітніх кримінальних правопорушень;

– збільшення так званих «фонових» проявів;

Вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатись суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу.

– зростання кількості осіб, що мають психічні відхилення від норми;

– часті випадки співучасті неповнолітніх правопорушників з дорослими;

посилення групового характеру злочинності неповнолітніх, яка набуває дедалі більшої організованості.

2. НЕПОВНОЛІТНІЙ ЯК СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

Правосвідомість неповнолітніх, їхня поведінка і характер залежать від суспільних процесів, що відбуваються у світі, а також політики держави, обраного курсу державних інституцій і результатів такої діяльності. Процес виховання, освіти та соціалізації підростаючого покоління проходить безболісно і продуктивно тоді, коли соціум проявляє увагу та піклування про неповнолітніх, захищає їхні права та законні інтереси, створюючи оптимальні умови розвитку особистості молодої людини.

Неповноліття – один із найскладніших періодів розвитку особистості. Так, у цей період у підлітків відразу з'являється сильне прагнення до самостійності, проявляються негативізм і впертість. Вікові особливості неповнолітніх – брак життєвого досвіду, схильність до наслідування, труднощі правильної оцінювання деяких явищ, емоційна збудливість і інше – посилюють небезпеку засвоєння негативних поглядів і звичок у випадку потрапляння під небажаний вплив.

В умовах сучасного світу досить поширеними є різні форми девіантної поведінки неповнолітніх, а саме: алкоголізм, проституція, наркоманія, організована злочинність, тероризм. Ні для кого не секрет, що дедалі частіше правопорушниками стають неповнолітні.

Найчастіше неповнолітні вчиняють такі види злочинів: крадіжки, грабежі, розбої, хуліганство, незаконне заволодіння транспортними засобами, зґвалтування, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, тілесні ушкодження.

На основі **соціально-демографічних характеристик** підлітків, які перебувають на обліку уповноважених органів пробації України, працівниками Центру пробації було складено їх узагальнений соціальний портрет: хлопці 16-17 років, з неповних сімей, засуджені за тяжкі злочини проти власності, частіше вчинені групою осіб. Перевагою пробації відносно неповнолітніх є те, що їх ресоціалізація проводиться в громаді, без ізоляції від суспільства, відриву від сім'ї, що дозволяє запобігти травматичного впливу умов позбавлення волі.

Злочин неповнолітнього є певним видом поведінки і являє собою конкретний акт його поведінки, що відбувається за певних обставин, місця і часу, завжди виявляється в конкретній дії чи бездіяльності.

Варто зазначити, що приблизно існує декілька вікових груп неповнолітніх злочинців, а саме: 10- 13 років, 14-15 років, 16-17 років і 17-18 років. Тому при засобах профілактики варто звертати увагу на відносну вікову групу підлітка. Практично для всіх неповнолітніх злочинців вибір злочинного варіанта поведінки був пов'язаний з глибокими особистими деформаціями.

Аналіз культурно-освітнього рівня неповнолітніх злочинців показує їх стійке відставання від однолітків на 1-2 роки, серед них багато осіб, які покинули школу, втратили інтерес до навчання, зневажливо ставилися до вимог навчальних закладів. Реальний культурний рівень більшості неповнолітніх злочинців досить низький порівняно з однолітками. Для них характерні: обмежене використання каналів культурної інформації та ставлення до неї лише як до одного із засобів заповнення вільного часу, а не як до джерела культурно значущої інформації. Причому найбільшу зацікавленість викликають низькосортні, порнографічні фільми, бойовики. Книжки читають не більше 10-20% підлітків.

Вивчення морально-психологічної та емоційно-вольової сфер неповнолітніх злочинців свідчить про те, що для них характерні послаблене почуття сорому, бездушне ставлення до почуття інших осіб, нестриманість, грубість, брехливість, відсутність самокритичності та жалю. Виражене послаблення вольових якостей зафіксоване у 15-25% випадків.

Переважає частина неповнолітніх злочинців не має яскраво виражених фізичних або психічних дефектів. Дослідники наводять різні дані. Однак порівняно з дорослою злочинністю осіб з психічними аномаліями серед неповнолітніх злочинців значно більше. Важливою є і та обставина, що психопатологічні риси у неповнолітніх злочинців у більшості випадків не пов'язані зі спадковістю. У 80-85% випадків вони одержані внаслідок несприятливих умов життя і виховання. За вибілковими даними, лише 4%

засуджених підлітків мали яскраво виражені психічні відхилення, що збігається з поширенням подібних змін не тільки серед підлітків, а й серед дорослих осіб.

У переважній більшості випадків неповнолітній злочинець – це особа з антисоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисуспільної поведінки. Випадково вчиняють злочини лише одиниці з них. Для більшості неповнолітніх злочинців характерні такі риси:

- демонстрація протягом тривалого часу своєї зневаги до моральних підвалин суспільства і соціально позитивного оточення ;
- прояви вандалізму до матеріальних і культурних цінностей суспільства (написи на пам'ятниках, їх руйнування, пошкодження майна тощо);
- пристрасть до спиртних напоїв та наркотиків, азартних ігор;
- пропуски занять у школі, втечі з дому, навчально-виховних закладів, жебракування, а то й вимагання;
- потяг до ранніх статевих зв'язків і виявлення статевої деморалізації;
- прояв навіть у безконфліктних ситуаціях агресивної поведінки;
- тероризування батьків та інших членів родини, провокація конфліктних ситуацій і сварок у сім'ях в разі обмеження їх антисуспільної поведінки;
- прояв агресії щодо законослухняних неповнолітніх, участь у бійках з іншими групами неповнолітніх за “володіння” територією свого місця проживання;
- протяг до задоволення матеріальних потреб шляхом вилучення матеріальних благ у більш слабких однолітків, які не здатні чинити належного опору.

Аналіз особливостей особи неповнолітнього злочинця дозволяє констатувати, що криміногенні властивості розвинуті не у всіх правопорушників однаково, і тут можна говорити про чотири основні **типи неповнолітніх злочинців**:

- 1) ті, що вчинили злочин внаслідок випадкового збігу обставин і всупереч загальній позитивній спрямованості особи, так звані випадкові злочинці;
- 2) ті, що вчинили злочин, потрапивши у певну життєву ситуацію, так звані “ситуативні злочинці”;
- 3) ті, що вчинили злочин внаслідок домінуючої негативної спрямованості особи, ті, хто раніше вчиняв різного роду правопорушення, перебував на обліку в органах і службах у справах неповнолітніх;

4) ті, що вчинили злочин внаслідок сформованої стійкої антисуспільної спрямованості особи, яка зумовлює всю систему поведінки підлітка і є проявом його ставлення до соціальних цінностей.

За узагальненими даними найбільша кількість відноситься саме до ситуативних (65%).

Важливою і невід'ємною ознакою злочину є вік осудної особи, яка вчинила злочин. Теорія кримінального права, так і кримінальне законодавство різних правових систем, пов'язують із віком суб'єкта злочину настання кримінальної відповідальності. Згідно з ст. 18 КК, кримінальній відповідальності підлягає особа, що вчинила злочин по досягненні нею відповідного віку (14 чи 16 років).

Проте дослідження вчених показують, що вік неповнолітніх злочинців трохи ширше, ніж ті рамки, які встановлено ККУ (від 11 років). Щодо таких злочинців чинним законодавством передбачено покарання у вигляді поміщення до приймальників-розподільників для дітей, або поміщення дитини в спеціальні навчально-виховні заклади.

Залежно від різних критеріїв (біологічних, психологічних, соціальних, хронологічних) в науковій літературі виділяються такі види віку:

1) біологічний, який характеризує сукупність показників стану організму індивіда порівняно із відповідними показниками здорових осіб того ж віку даної епохи, народності, географічних, економічних умов існування. Біологічний вік характеризує функціональний стан організму та може не збігатися з хронологічним, бо організм біологічно може бути старшим або молодшим за вік задокументований;

2) календарний (хронологічний) вік особи, який вимірюється кількістю часу (у роках, місяцях, днях), який пройшов від дня народження до іншого вікового моменту у житті особи;

3) соціально-правовий вік, який характеризується специфічними соціально-психологічними змінами, рівнем соціалізації особи, змістом прав та обов'язків людини та громадянина перед суспільством.

Законодавець вживає поняття вік, розуміючи при цьому не просто хронологічний проміжок часу. Для нього це період, з яким пов'язується певний рівень інтелектуальної і вольової зрілості людини та здатності керувати своєю поведінкою в ситуації вибору. Хронологічний вік неповнолітнього не завжди може свідчити про його здатність усвідомлювати свої діяння та вільно керувати ними.

Про взаємозв'язок мінімального віку відповідальності та осудності, як критеріїв соціалізації особи, розвитку її інтелектуальних та вольових властивостей зазначається і в Пекінських правилах. Так, офіційний коментар

до основного тексту цих правил підкреслює зв'язок нижньої межі відповідальності 18 з характеристикою „емоціональної, духовної та інтелектуальної зрілості, достатньої для усвідомлення відповідальності перед суспільством”.

Неповнолітні у віці від 16 до 18 років мають більш широкий кругозір, більш складні соціальні зв'язки у порівнянні з дітьми віком до 16 років, що сприяє процесу формування їх особистості. Саме у цьому віці відбувається важливий перехід від засвоєння елементарних моральних норм до більш глибокого осмислення моральних стосунків між людьми.

Одними з поширених у цьому віці недоліків у поведінці неповнолітніх є впертість та неправдивість. Ці риси також обумовлюються особливостями мікросередовища, де мешкає та виховується неповнолітній. Причиною цих рис характеру є неправильне виховання, що ґрунтується на застосуванні до неповнолітнього фізичних та психологічних заходів впливу. Неповнолітні у цьому віці бажають бути схожими на свій ідеал. Об'єктом для наслідування можуть бути відомі спортсмени, актори, улюблені кіно герої тощо. Але, поряд з імітацією позитивних якостей і вчинків у підлітковому віці особливо легко та охоче копіюються асоціальні форми поведінки, шкідливі звички.

У цьому віці неповнолітні часто проявляють критичне ставлення до дорослих, яке нерідко переходить у критиканство, відсутність скромності та витримки у стосунках з оточуючими, хворобливе ставлення до зауважень чи покарань.

Для притягнення неповнолітнього до відповідальності має значення як досягнення віку цього виду юридичної відповідальності, так і здатність неповнолітньої особи під час вчинення правопорушення усвідомлювати свої дії або керувати ними.

Кримінально-правова характеристика особистості злочинця базується на правових категоріях, таких як вид злочину, співучасть, рецидив, вид покарання тощо.

Традиційною класифікацією неповнолітніх правопорушників є їх поділ залежно від кримінально-правової характеристики злочинів: умисні/необережні; насильницькі/корисливі/ кор.-насилън./агресивно-індивідуалістичні.

Важливе значення в генезисі формування злочинної поведінки дітей має така психологічна особливість, як тривожність (неспокій). Її розуміють як відчуття загрози з боку оточення, підсвідому невпевненість індивіда у своєму праві на існування. Витоки виникнення тривожності (неспокою) – стосунки в сім'ї. Тривожність як риса психічного складу особи виникає на ґрунті емоційного нехтування дитини батьками, особливо матір'ю. Відсутність

батьківської (насамперед, материнської) любові чи її недостатність призводить до затримки психічного розвитку дитини, ускладнює її соціальну адаптацію.

Ризик правопорушень для неповнолітніх, яких виховують в обстановці постійних і гострих конфліктів, у 4–5 разів, а в сім'ях, де панує агресивність і жорстокість, – у 9 разів вищий, ніж у звичайних сім'ях.

Найбільш суттєвими внутрішніми факторами, що детермінують генезу емоційної сфери дітей, які вчиняють корисливі злочини, можна вважати потребоно-мотиваційну активність, розвиток адаптивних і захисних функцій організму. Водночас зовнішніми факторами є умови життєдіяльності, серед яких як соціально-психологічні, так і природно-техногенні.

Дітям, які вчиняють корисливі злочини, притаманна афективність, тобто тривалі та стійкі емоційні переживання, результатом яких є відповідні форми поведінки – підвищена вразливість, упертість, негативізм, замкнутість, емоційна нестійкість. Підвищена збудливість може слугувати причиною надмірної запальності, неадекватного реагування на зауваження дорослих (сторонніх осіб, батьків, соціальних працівників чи правоохоронців), бачення несправедливості там, де її немає. Така ілюзія постає для дитини як виправдання самої себе під час учинення корисливих злочинів щодо «кривдників».

Діти, які вчиняють корисливі злочини, схильні до недисциплінованості, особливо коли стикаються із системою заборон. Вони нерідко афішують свої негативні риси, хизуються ними, байдуже ставлячись до таких якостей свого характеру, як відсутність цілеспрямованості, емоційна невірноваженість, лінощі.

Особистісні якості таких дітей (інтелектуальні, вольові, емоційні) передбачають здатність правильно сприймати й оцінювати соціальну значущість того, що відбувається, а отже, правильно реагувати на ситуацію, що визначає намір вдатися до злочинного способу життя: у конкретних життєвих ситуаціях адекватно визначати «модель» своєї поведінки. Коли цю ситуацію супроводжують особливі стани (наприклад, алкогольного чи наркотичного сп'яніння), сприймання дійсності стає викривленим, що не дає змоги прогнозувати не лише наслідки чергового корисливого злочину (права потерпілого або вірогідність бути затриманим), а й власний розвиток як злочинця.

Аналізуючи дитячу корисливу злочинність, слід зазначити, що є об'єктивні (загальні) та суб'єктивні (специфічні) для будьякої дитини чинники потрапляння на злочинний шлях. Перший випадок: діти скоріше можуть потрапити до групи ризику, ніж дорослі, а молодші діти – швидше,

ніж підлітки старшого віку. Водночас діти з функціонально неспроможної родини частіше опиняються в групі ризику, ніж діти, забезпечені піклуванням і захистом; у містах більше факторів ризику, ніж у сільській місцевості.

Узагальнення літературних джерел, присвячених вивченню поведінкових особливостей дітей, які вчиняють корисливі злочини, дає змогу класифікувати цих осіб таким чином:

1. **Агресивні корисливі злочинці.** Їх поведінка пов'язана з агресивними проявами щодо оточуючих, вимаганням у них грошей, погрожуванням або з іншими схожими діями: образами, насмішками, знущаннями тощо. Представникам цієї групи притаманне прагнення умисно створювати конфліктні ситуації. Їх поведінка може бути злочинною, адміністративно караною чи аморальною. Водночас корисливий злочин вони вчиняють таємно, а агресія слугує засобом, що відволікає від справжньої мети (вилучення чужого майна). Агресивні корисливі злочинці, залежно від стійкості та свого ставлення до інших осіб, розподіляються на агресивних загального плану (виявляють агресію до всіх без винятку) та вибірково агресивних (агресивні реакції викликають тільки окремі категорії осіб, наприклад жінки й однолітки); за змістом поведінки – на агресивних насильників та агресивних провокаторів. Перші зазвичай вдаються до нападу на перехожих (нав'язливе вимагання матеріальної допомоги), другі – до різноманітних образ, наклепів, знущань. Ці дії є відрепетованою виставою для потерпілих або сторонніх осіб для того, щоб товариші агресивних корисливих злочинців мали змогу обікрати шокованих громадян.

2. **Активні корисливі злочинці.** До цієї групи належать діти, поведінка яких не пов'язана з нападом або провокацією у формі конфліктного контакту, але вони активно сприяють завданню шкоди самим собі. Це часто слугує методом учинення злочину: «скривджену» дитину жаліють пересічні громадяни та намагаються їй допомогти, чим надають їй можливість наблизитися до себе. За таких умов дитина або її «колеги» й учиняють корисливий злочин.

3. **«Позитивні» корисливі злочинці,** тобто особи, поведінка яких має доброзичливий (позитивний) характер як стосовно оточення, так і представників інших прошарків суспільства, проте передбачає антисуспільну складову через некритичне сприйняття ними норм та атрибутів маргінальної субкультури, наявної серед злочинців. Такі діти не вважають крадіжку «поганим» способом взаємодії із суспільством, а, навпаки, сприймають це як норму. Механізм учинення злочину зазвичай такий: діти весело проводять час із новими друзями, з якими знайомляться в місцях проведення дозвілля, й таємно обкрадають їх.

4. Пасивні корисливі злочинці – особи, які сприйняли антисуспільні навіювання через небажання самостійно нести відповідальність за власну протиправну чи аморальну поведінку. Слід мати на увазі, що пасивність поведінки та включення дітей, які вчиняють корисливі злочини, до цієї групи не завжди відображають риси конкретної особистості, оскільки активна, ініціативна або навіть агресивна людина може не виявити своїх рис через обставини, що змусили обрати її пасивний тип поведінки. Злочини така дитина вчиняє «тихо», не застосовуючи відволікаючих заходів, тобто «працює» сама. Здебільшого ці діти вчиняють крадіжки в родичів і найближчих знайомих.

Суб'єктивні чинники, що є передумовою долучення дитини до корисливої злочинності:

1. Необ'єктивне оцінювання власних можливостей має першочергове значення. Будь-який мотиваційний чинник діє крізь призму системи потреб, індивідуальних властивостей психіки людини. Важливим регулятором соціальної поведінки дітей є їх самооцінка, опосередкована умовами життя, виховання та навчання. Генетично формування самооцінки зумовлено розвитком самосвідомості (пізнання себе, оцінка власних сил і можливостей, формування критичного ставлення до себе, усвідомлення свого місця в системі групових відносин).

Орієнтація на самооцінку в підлітковому віці різко зростає, а на зовнішню оцінку – зменшується, тобто відбувається своєрідна емансипація від оцінок оточення, самооцінка стає одним із найбільш важливих чинників регуляції поведінки. Це пов'язано з формуванням прагнення до незалежності, самостійності, самовиховання. Так, у багатьох підлітків самооцінка позитивних рис завищена, а рівень домагань вищий порівняно з реальними можливостями. Виникають афективні переживання, засновані на впевненості в несправедливості ставлення й оцінок оточуючих, що набувають вигляду специфічних поведінкових реакцій – вразливості, підозрливості, недовіри, намагань утекти від неідеальної реальності туди, де, на їх думку, можна реалізувати мрії. Такі підлітки особливо побоюються, що їх визнають слабкими, несамотійними, вони готові до вчинення неймовірних, зухвалих учинків, аби довести свою зрілість. Вони дуже гостро реагують на контроль, приниження їх гідності, підкорення. Це може слугувати одним із психологічних чинників долучення до корисливої злочинності, що передбачає протест проти постійного контролю й обмежень за рахунок зухвалого нехтування загальноприйнятих моральних норм.

Діти із заниженою самооцінкою, схильністю недооцінювати власні можливості, невпевнені в собі, сором'язливі і, відповідно, з пасивною

поведінкою в кримінальній ситуації, також стають корисливими злочинцями саме через намагання знайти «кращу долю» за рахунок володіння чужим майном (прагнення підняти свій престиж завдяки хизуванню коштовними речами). Їм притаманна схильність до психологічної ізоляції, утечі від реальності у світ мрій. Тут набуває значення вживання одурманюючих речовин як своєрідного способу виходу з недружелюбної дійсності.

2. Схильність дітей і підлітків до ризику. Ризик – ситуативна характеристика діяльності, що передбачає невизначеність її закінчення та можливі несприятливі наслідки в разі невдачі. Так, виділимо певні суб'єктивні джерела некритичного ставлення до ризику.

- Сподівання на щасливий випадок, що є наслідком прикладів інших осіб (передусім, друзів-однолітків, перед якими дитина боїться виглядати слабшою, менш розважливою), невдалими зразками кіно- та літературної продукції, якими дитина (підліток) відверто захоплюється, перебуваючи під впливом специфічного «юнацького романтизму». Така особа недостатньо усвідомлює можливості настання смерті або завдання шкоди здоров'ю. Віра у фізичне безсмертя, що притаманна дитячому світогляду, не минає одразу. Відчайдушні, смертельно небезпечні вчинки деяких підлітків – не лише вихваляння та перевірка власної сили й сміливості, а в буквальному розумінні – гра зі смертю, випробування долі, свідчення впевненості в тому, що все минеться, злочини «зійдуть із рук».

- Успішність попередніх дій суб'єкта: схильність до ризику посилюється відповідно до успіху.

- Вплив злочинної групи утверджує готовність до ризику (ефект «схильності до ризику») – індивідуальні рішення більш обачні, оскільки в групі розчиняється особиста відповідальність (особливо в підлітковому віці, коли точка зору групи видається єдино правильною та справедливою). Необачна поведінка може бути результатом впливу авторитетного лідера, схильного до ризику, або якщо ризик в окремих групах (особливо в злочинних) сприймають як цінність.

- Ризикованість може бути властивістю особи дитини, що полягає в прагненні до «гострих відчуттів». Так, особи, які є емоційно неврівноваженими, тривожними, з переважанням захисних тенденцій, у ситуаціях ризику (учинення злочинів або взаємодія зі злочинною групою) частіше обирають неадекватну стратегію поведінки, що характеризується або надмірною обережністю та консерватизмом, або готовністю до ризику навіть у тих випадках, коли він очевидно невиправданий. І, навпаки, особи з низьким рівнем тривожності та захисних тенденцій виявляють високу вибірковість поведінки в ситуаціях ризику, обираючи залежно від типу

ситуації або стратегію ризику, або стратегію обережності, тобто поведяться більш адекватно. Крім того, існує позитивна залежність між імпульсивністю, завищеним рівнем домагань і схильністю до ризику, а ригідність пов'язана з обережністю, консерватизмом у поведінці.

При характеристиці **причин і умов злочинності** неповнолітніх на сучасному етапі розвитку нашого суспільства необхідно розглядати особливості дії загальних криміногенних процесів, явищ і ситуацій з урахуванням соціального статусу підлітків і їх соціально-психологічної характеристики як контингенту, що знаходиться в процесі активного формування особистості і в специфічних умовах життєдіяльності.

Формування негативних соціально-психологічних властивостей особи неповнолітнього, які можуть обумовити в певній ситуації вчинення злочинів, відбувається під впливом наступних **причин**:

1. **Негативний вплив у сім'ї.** В 30-40% випадків констатується наявність прямого негативного прикладу *неправомірної поведінки* з боку батьків або інших старших членів сім'ї: зловживання алкоголем, грубість, аморальна поведінка. З іншого боку, потурання, непомірне задоволення матеріальних потреб, звільнення від будь-яких обов'язків неповнолітніх формують у підлітка егоїзм, почуття безвідповідальності, вседозволеності. Виховання дитини в *матеріально забезпечених сім'ях* з патріархальним укладом, де цілеспрямовано порушується принцип гендерної рівності на побутовому рівні. Мати в таких сім'ях контролює кожен крок дитини. Натомість дитина шукає свого визнання на вулиці. У такій ситуації спостерігаються успіхи в навчанні, що іноді не влаштовує батьків, покарання за навчання інколи здійснюється людиною, яка не є прикладом поведінки тощо.

2. **Низький рівень матеріального забезпечення сім'ї.** відсутність у сім'ї змоги забезпечувати матеріальні потреби неповнолітніх формує у них мотивацію до корисливих злочинів. За таких умов дитина відчуває себе матеріально обділеною порівняно з іншими, вона погано навчається й за це одержує надто суворі покарання. Настає втрата батьківського авторитету. У більшості випадків за таких обставин діти швидше стають на шлях злочинства; шукають мікросередовище, що буде їх поважати, прислуховуватися. У цій ситуації спостерігаються: погане навчання; низька матеріальна забезпеченість; суворі покарання з боку батьків.

3. **Негативний вплив найближчого оточення.** Відзначено, що підлітки з негативною поведінкою, як правило, об'єднуються в групи для спільного проведення часу. При цьому вони всіляко намагаються слідувати зовнішньому вигляду і поведінці «лідерів».

Саме із груповою поведінкою пов'язані виникнення й існування молодіжних кримінальних субкультур.

4. **Стан емоційного незадоволення**, що спостерігається в конфліктному спілкуванні з близькими та родичами; бездіяльності та пасивній життєвій позиції; проблемах у спілкуванні з однолітками й учителями. Ці діти знаходять внутрішню рівновагу в заподіянні болю іншим. В емоційно-вольовій сфері неповнолітніх, які вчинили злочини, найчастіше фіксуються ослаблення почуття сорому, байдуже ставлення до переживань інших, нестриманість, брутальність, облудність, несамокритичність.

5. **Підбурювання з боку дорослих злочинців**. Вибіркові дослідження свідчать, що в 20-30% випадків неповнолітні вчиняли злочини під безпосереднім впливом, «порадами» повнолітніх злочинців.

6. **Неконтрольоване демонстрування по телебаченню кінопродукції**, що пропагує культ насильства. За словами педагогів, телебачення небезпечно впливає на підлітків, особливо коли вони хочуть повторити грубість та жорстокість. Тотальне поширення **соціальних мереж** серед молоді за недостатньо сформованої психіки та свідомості, коли не повною мірою розуміється різниця між добром та злом, часто є причиною виникнення різних неприємних та складних ситуацій. Багато підлітків на сьогодні стають жертвами інтернет-шахраїв, аферистів та шантажистів, й зокрема не тільки бувалих злочинців, а й своїх ровесників та знайомих.

7. **Недоліки в організації дозвілля, відсутність контролю за розвитком, поведінкою та діяльністю.**

8. **Пияцтво та вживання наркотичних засобів.**

9. Неврегульованість питання щодо дітей і підлітків із **відставанням в інтелектуальному, вольовому та психічному розвитку**. Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб розподіл неповнолітніх за видами встановлених у них аномалій виглядає таким чином:

38,2 % - легка розумова відсталість; 31,5% – несоціалізований розлад поведінки; 18,1% - органічний розлад особистості; 7,5% - дисоціальний розлад особистості; 3,9% - соціалізований розлад поведінки; 0,8% - синдром залежності від психоактивних речовин. При цьому зберігається тенденція до збільшення кількості неповнолітніх із несоціалізованим чи соціалізованим розладом поведінки або дисоціальним розладом особистості

Останнім часом науковці приділяють багато уваги виявленню обтяженості неповнолітніх злочинців різними нервово-психічними аномаліями. Установлено, що вплив цих аномалій на правопорушливу

поведінку має непрямий або опосередкований характер. Вони, як правило, стимулюють соціальну неадаптацію, неадекватність реакцій підлітків, але не визначають головний зміст конкретних дій, їх морально-правову спрямованість. Щоразу, коли йдеться про осудних суб'єктів, наявність нервово-психічних аномалій не створює фатальної схильності їх до злочинів. Аномалії психіки впливають на механізм формування протиправної поведінки, виступають як умови, що прискорюють процес деградації особи, а також фактор, що позначається на виборі форми реакції на конфліктну ситуацію, на формування специфічної злочинної мотивації.

У багатьох регіонах України останніми роками констатується інтенсивне зростання злочинності серед неповнолітніх з аномаліями психіки, що випереджає за темпами майже в чотири рази зростання злочинності серед неповнолітніх загалом. Так, кожен сьомий-десятий підліток, який вчиняє злочин, має досить виражені відхилення в нервовопсихічному стані. Однак більшу частину серед них становлять особи не з важкими й стійкими захворюваннями, а з психопатичними рисами особи та залишковими явищами після перенесених сімейних або інших травм.

Великою проблемою залишається **втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність дорослими** особами. (ст.. 304КК) Основними способами втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність є:

- використання або погроза використання фізичного насильства (побиття, завдання тілесних ушкоджень);
- психічний примус (погроза завдати матеріальних збитків, зганьбити в очах однолітків та товаришів, залякування);
- зловживання особою матеріальною або іншою залежністю від неї неповнолітнього;
- компрометація чи шантажування (погроза видати компрометуючу інформацію інтимного чи особистісного характеру);
- обіцянка винагороди за вчинене протиправне діяння;
- розпалювання низьких почуттів (помсти, заздрості).

Головне завдання з формування в підлітка свідомого бажання займатися протиправною діяльністю полягає в деформуванні його правосвідомості, формуванні позитивного ставлення до припустимості порушень кримінально-правової чи іншої правової заборони. Загальновідомо, що зміст психології особистості (бажання, уподобання, прагнення, мотиви поведінки, установки, моральні норми) не є безпосередньо залежним від умов її мешкання, а формується під впливом психології мікрогрупи, яка є найближчим середовищем.

При аналізі матеріалів кримінальних проваджень здебільшого втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність відбувається у таких місцях:

- 1) розважальні заклади (нічні клуби, кафе, бари, ресторани);
- 2) місця відпочинку (бази відпочинку, готелі);
- 3) місця проживання злочинця або неповнолітнього (квартири, будинки);
- 4) місця навчання неповнолітнього (школи, технікуми, заклади вищої освіти).

До особливих станів, які відіграють суттєву роль у залученні неповнолітніх у злочинну діяльність, слід також віднести страх перед дорослим або боязнь фізичного насильства, бажання виправдати довіру дорослого.

Втягнення неповнолітніх у вчинення злочину шляхом застосування психічного насильства, що полягає у висловленні погроз заподіяння тілесних ушкоджень, чи розголошення відомостей, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, чи погроза вчинення інших дій, що негативно відіб'ються на житті потерпілого, на практиці трапляється не дуже часто. Цей спосіб втягнення застосовується переважно в тих випадках, коли неповнолітній вже перебуває під певним впливом (наприклад, членство в угрупованні з антисоціальною спрямованістю).

Фізичне насильство як спосіб втягнення трапляється досить рідко. Здебільшого це потерпілі від домашнього насильства та особи, які перебувають під впливом антисоціальних угруповань, де насильство є формою залучення до кримінальної активності.

Отже, Втягування неповнолітніх (неповнолітнього) у злочинну діяльність – це умисні цілеспрямовані дії дорослої особи, пов'язані із фізичним або психічним неправомірним впливом на неповнолітнього (неповнолітніх), з метою викликати у нього рішучість взяти участь в одному чи декількох злочинах. Втягнення завжди передбачає наявність причинного зв'язку між діями дорослої особи і виникненням хоча б у одного неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії.

Найбільш поширеною формою втягнення неповнолітніх у вказану діяльність є збут неповнолітніми наркотиків за допомогою мережі Інтернет (89 % випадків). Варто звернути увагу, що такий вид вчинення кримінального правопорушення за допомогою мережі Інтернет вчиняється шляхом: 1) замовлення; 2) оплати за замовлений наркотик (способів переказу грошей); 3) пакування наркотиків залежно від виду речовини, пересилання та місця організації закладок.

3. ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ: ПРАВОВА ПРИРОДА, СИСТЕМА, ВИДИ

Примусові заходи виховного характеру, виходячи з їх назви, належать до примусових кримінально-правових заходів. Їх специфікою, в першу чергу, є суб'єктний склад, а саме можливість застосування до осіб, які не досягли повноліття. Проте, саме через цю специфічну ознаку, ці примусові заходи містять суттєвий елемент заохочення.

Примусові заходи виховного характеру у двох випадках їх застосування із трьох можливих є альтернативою покарання, яке могло б бути застосоване до особи. Проте, враховуючи несформованість особистості неповнолітнього, заохочуючи його в майбутньому до законослухняної поведінки, законодавець передбачив у кримінальному законі можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності чи покарання, застосовуючи при цьому відповідні виховні заходи, з метою позитивного впливу на формування соціальних поглядів неповнолітнього. У кримінальному законі містяться перелік та підстави застосування примусових заходів виховного характеру.

Так, окрім підстав для звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання, передбачено ще можливість застосування цих заходів для осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. Встановлення у вітчизняному кримінальному законі такого специфічного заходу кримінально-правового характеру, який має виховний вплив та мету перевиховання щодо неповнолітніх, базується, насамперед, на міжнародно-правових актах, зокрема:

- Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р.;
- Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1959 р.;
- Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1980 р.; а також міжнародних актах рекомендаційного характеру, які відображають кращі міжнародні практики правозастосування:
- Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985 р.;
- Мінімальних стандартних правилах ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням («Токійські правила») від 14.12.1990р.;
- Методичних рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи про правосуддя доброзичливе до дитини від 17.11.2010р. та ін.

Варто зауважити, що необхідність так званих спеціальних норм про відповідальність неповнолітніх за діяння, передбачені кримінальним законом, обумовлена принципами справедливості та гуманізму. Особливості психології неповнолітніх, зокрема їх схильність до сприйняття стороннього впливу, формування психіко-психологічного усвідомлення, дозволяють обмежитись щодо таких осіб порівняно більш м'якими заходами, достатніми для забезпечення виправлення тих, хто порушив закон. При цьому держава не вправі пред'являти до неповнолітніх такі ж суворі вимоги, які вона ставить до дорослих осіб, світосприйняття та усвідомлення стану речей яких є сталим. Тому часто до неповнолітніх достатніми є саме заходи виховно-педагогічного характеру, а не карального.

Поняття примусових заходів виховного характеру в законі не закріплено. Роз'яснення щодо застосування примусових заходів виховного характеру містяться у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 2 від 15.05.2006 року «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру».

Поняття примусових заходів виховного характеру

Відповідно до чинного кримінального закону, примусовими заходами виховного характеру вважаються передбачені кримінальним законом і застосовувані лише судом до неповнолітніх, що вчинили кримінальне правопорушення, примусові заходи, в яких відсутні ознаки кримінального покарання (ч. 2 ст. 105 КК України). Таким чином, нормативними ознаками таких заходів є:

- передбачені кримінальним законом;
- застосовуються виключно судом у встановленому законом порядку;
- суб'єктом примусових заходів виховного характеру виступає неповнолітня особа;
- такий захід не може вважатися покаранням.

Чинним кримінальним законом визначаються підстави та необхідні правові умови застосування примусових заходів виховного характеру. Підставою слід вважати наявну можливість виправлення неповнолітнього без призначення покарання. Про таку можливість свідчать встановлені обставини:

- а) щире каяття неповнолітнього – має місце, якщо неповнолітній визнав свою вину повністю; усунув заподіяну кримінальним правопорушенням шкоду; повністю або частково (в межах належного йому майна або заробітної плати) відшкодував завдані збитки або сприяв відновленню порушених вчиненим кримінальним правопорушенням прав потерпілого; приніс вибачення потерпілому та ін.;

б) після вчинення кримінального правопорушення неповнолітній характеризується бездоганною поведінкою – зазначена обставина підтверджується характеристиками з місця проживання, навчання або роботи; відомості про соціально корисну діяльність, яка була розпочата неповнолітнім до вчинення кримінального правопорушення або після нього, але обов'язково мала місце в момент прийняття рішення про застосування примусових заходів виховного характеру та ін.

Необхідними правовими умовами є: 1) для звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст.97 КК України): а) вчинення кримінального правопорушення вперше; діяння належить до категорії кримінальних проступків або нетяжких злочинів, якщо воно було вчинене з необережною формою вини; 2) для звільнення від покарання (ч. 1 ст. 105 КК України): вчинення кримінального проступку або нетяжкого злочину ; 3) для призначення їх особами від одинадцяти до чотирнадцяти років – вчинення об'єктивно протиправного діяння, передбаченого КК (ч. 2 ст. 97 КК України).

Примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані лише до неповнолітньої особи, тобто особи, яка і на час вчинення кримінального правопорушення і на час винесення ухвали суду не досягла 18 років. Такий висновок впливає із тлумачення змісту ч. 1 ст. 97 та ч. 2 ст. 105 КК, де вказується, що саме до неповнолітнього застосовуються примусові заходи виховного характеру.

Таким чином, досягнення особою повноліття на день прийняття рішення суду робить неможливим застосування до неї примусових заходів виховного характеру. На цьому наголошує й Касаційний кримінальний суд Верховного Суду України: «Аналіз вказаних норм законодавства свідчить про те, що примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані винятково до неповнолітнього. Вони застосовуються, не лише за умови вчинення особою, яка після досягнення 11-річного віку до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, але і якщо під час постановлення ухвали про застосування таких заходів, особа перебувала у неповнолітньому віці».

Крім того, суд має враховувати, що певні примусові заходи виховного характеру, передбачені ч.2 ст. 105 КК є строковими, для застосування яких потрібен певний час, протягом якого особа повинна перебувати у неповнолітньому віці. Доктринальні визначення примусових заходів виховного характеру різняться залежно від поглядів науковців на правову природу цих заходів. В основному дискусія зводиться до того, чи є ці заходи формою реалізації кримінальної відповідальності, чи не є.

Наприклад, О.О. Ямкова наголошує на тому, що «при звільненні неповнолітнього від кримінального покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру ці заходи кримінально-правового примусу є самостійною формою реалізації кримінальної відповідальності, оскільки застосовуються до винної особи при постановлені судом обвинувального вироку», а крім того, зазначає, що «примусові заходи виховного характеру – це заходи, застосовувані в зв'язку із звільненням від кримінальної відповідальності або замість покарання до неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, якщо за характером кримінального правопорушення й особи винного вони можуть бути виправлені за допомогою заходів впливу, більш м'яких, ніж кримінальне покарання».

Примусові заходи виховного характеру також є формою державного примусу, але на відміну від покарання, не несуть елементів кари, а орієнтовані на виправлення; їхнє застосування не тягне судимості». О.С.Яцун у своїй науковій роботі вказує про те, що «примусові заходи виховного характеру є інститутом специфічним у кримінальному праві, а за своєю юридичною сутністю примусові заходи виховного характеру є різновидом заходів безпеки, відомих кримінальному праву багатьох іноземних держав; у вітчизняній науці прийнято вважати, що за своєю юридичною природою примусові заходи виховного характеру не є кримінальним покаранням, а виступають заходами виховного впливу та переконання, які спрямовані на забезпечення правильного формування особистості неповнолітніх та запобігання вчинення ними злочинів»; «формально-юридично примусові заходи виховного характеру взагалі не є формою кримінальної відповідальності».

Протилежну думку у своєму дослідженні висловлює В.М.Бурдін: «застосування судом до неповнолітніх злочинців примусових заходів виховного характеру з самого початку закладалось законодавцем як особлива форма кримінальної відповідальності. Застосування цих заходів переслідує досягнення таких самих цілей, що і застосування кримінального покарання. Така подібність цих двох форм кримінальної відповідальності дає підстави поставити питання про доцільність створення на їх основі однієї форми кримінальної відповідальності, яка б максимально враховувала особливості неповнолітніх злочинців. Мова йде про створення особливої системи покарань для неповнолітніх злочинців».

Про те, що примусові заходи виховного характеру є формою реалізації кримінальної відповідальності, стверджує С.С.Яценко, розглядаючи їх, крім того, і як заходи державного впливу, альтернативні покаранню, хоча і

спрямовані на виправлення неповнолітнього, який вчинив злочин. При цьому центр уваги під час їх застосування, на його думку, «переноситься на соціальну допомогу, підтримку, контроль».

На жаль, дати однозначну відповідь на це питання на підставі чинного КК не можливо. Належність досліджуваних заходів до форм реалізації кримінальної відповідальності залежить від підстав їх застосування. У випадку застосування примусових заходів виховного характеру на підставі ч.1 ст. 97 КК вони не є формою реалізації кримінальної відповідальності, оскільки за цією нормою відбувається звільнення від кримінальної відповідальності. Те саме стосується й осіб, до яких застосовуються вказані заходи, у зв'язку із вчиненням суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України (ч. 2 ст. 97 КК України), так як кримінальна відповідальність для таких осіб з огляду на їх вік, наставати не може. У випадку застосування примусових заходів виховного характеру на підставі ч.1 ст.105 КК вони стають формою реалізації кримінальної відповідальності, яку в цьому випадку, можна назвати специфічною чи особливою, саме тому, що вона стосується неповнолітніх.

Проте, незалежно від того, чи є вони формою реалізації кримінальної відповідальності чи ні, примусові заходи виховного характеру не є покаранням, не містять елементу кари та є специфічним видом примусових кримінально-правових заходів, оскільки за своїм змістом такі заходи щодо неповнолітніх є виховними, переслідуючи мету їх виправлення шляхом переконання та доведення до них усвідомлення неприпустимості вчинення кримінальних правопорушень, але водночас за характером виконання ці заходи мають примусовий характер.

Таким чином, *примусові заходи виховного характеру можна розглядати як передбачену кримінальним законом систему особливих обов'язкових заходів навчально-виховного характеру, які не є кримінальним покаранням, не тягнуть за собою судимості та застосовуються судом до неповнолітніх осіб у встановленому порядку, з підстав та умов, передбачених кримінальним законом, метою яких є перевиховання, державний та суспільний осуд протиправних дій та попередження їх вчинення, оцінка та розуміння вимог закону, повернення неповнолітніх до законослухняного способу життя, а також сприяння в їх морально-психологічному розвитку.*

Мета та підстави застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх осіб

Метою застосування примусових заходів виховного характеру є перевиховання неповнолітньої особи. Сам термін «перевиховання» свідчить,

що досягнення віку, з якого передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, вказує на те, що особа виховувалася, однак отримана інформація про домінантні соціальні цінності в суспільстві не змогла утримати неповнолітню особу від вчинення кримінально протиправного діяння. Відповідно в процесі застосування примусових заходів виховного характеру здійснюється своєрідна «заміна» одних цінностей, соціально шкідливих, іншими, соціально корисними, які орієнтують особу на законослухняну поведінку. Таким чином, перевиховання – це визначальна мета застосування кримінально-правових заходів до неповнолітніх, яка вказує на необхідність формування нових стереотипів поведінки особи відповідно до вимог кримінального закону.

Однак слід наголосити, що перевиховання є визначальною, але не єдиною метою застосування примусових заходів виховного характеру, оскільки зміст виховних заходів свідчить про їх орієнтування на досягнення таких завдань кримінально-правового впливу:

- доведення до неповнолітнього факту осуду з боку держави його суспільно небезпечної поведінки, з метою недопущення такої поведінки в майбутньому (застереження);
- встановлення соціального контролю з боку батьків, трудового чи педагогічного колективу, сторонніх осіб, які заслуговують на довіру і здатні здійснити позитивний вплив на неповнолітнього, за його поведінкою з метою її виправлення (передача неповнолітнього під нагляд, призначення вихователя);
- здійснення превентивно-профілактичного як особливого виду соціального контролю з боку держави за поведінкою неповнолітнього шляхом певного обмеження його фізичної (заборона покидати місце проживання певний час доби, відвідувати певні місця, змінювати місце проживання без згоди органу, який здійснює за неповнолітнім нагляд, та ін.), академічної (продовжити навчання, вчинити дії з метою розпочати навчання та ін.) та іншої (заборона змінювати місце роботи, вчинити дії щодо працевлаштування та ін.) свободи (обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог);
- усунення заподіяної шкоди, відшкодування завданих збитків, відновлення порушених вчиненням неповнолітнім кримінальним правопорушенням прав;
- виправлення неповнолітнього через ізоляцію в навчально-виховних установах для дітей

Реалізація всіх зазначених завдань супроводжується застосуванням перевиховання як особливого способу впливу на свідомість та поведінку

неповнолітнього правопорушника. Примусові заходи виховного характеру відрізняються визнанням за виховним впливом не тільки мети застосування такого заходу – перевиховання особи, але й способу безпосереднього впливу на особу, його юридичну властивість. Це вказує на те, що якщо під час застосування кримінального покарання виправлення особи досягається за допомогою різних способів впливу, таких як кара, виправлення, то для примусових заходів виховного характеру виховний вплив є визначальним способом виправлення особи. Таким чином, перевиховання щодо примусових заходів виховного характеру може розглядатися як дві пов'язані характеристики – як домінантний спосіб впливу на поведінку особи і як мета, що орієнтує на виправлення особи й недопущення нею кримінальних правопорушень у майбутньому.

Застосування примусових заходів виховного характеру згідно з чинним КК можливе на підставі таких трьох норм:

- ч.1 ст. 97 КК України передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, якщо його виправлення можливе без застосування покарання;

- ч.2 ст. 97 КК України передбачає застосування судом вказаних заходів і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК;

- ч.1 ст. 105 КК України передбачено можливість звільнення від покарання неповнолітнього, який вчинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, судом, якщо буде визнано, що внаслідок щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

Таким чином, одні й ті самі примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст.105 КК, застосовуються до неповнолітніх за різних підстав. У доктрині кримінального права цей факт викликає суттєві, цілком виправдані заперечення. Зазначається, що встановлення однакових заходів, які застосовують до неповнолітніх за умов, передбачених ч.1 та ч. 2 ст. 97 КК, є необґрунтованим, адже особи, зазначені в ч. 2 ст. 97 КК, не можуть бути піддані кримінально-правовому впливу. Пропонується до осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, встановити більш м'які заходи впливу, застосування яких врегулювати не КК, а спеціальним законом, та покласти на служби у справах дітей. Так само, звертається увага на те, що ч. 1 ст. 105 КК передбачено більш сприятливі умови звільнення, ніж ч.1 ст. 97 КК, при цьому застосовуються ті ж самі заходи. Крім того, звільнення від

кримінальної відповідальності завжди свідчить про меншу суспільну небезпечність особи, ніж звільнення від покарання, тому підстави звільнення за ч.1 ст. 97 КК повинні бути більш сприятливі, ніж за ч.1 ст.105 КК та містити більш широкий перелік менш суворих заходів.

Процесуальний порядок застосування примусових заходів виховного характеру за різних підстав є різним. Так, щодо неповнолітніх від одинадцяти до чотирнадцяти років порядок застосування примусових заходів виховного характеру врегульовано параграфом 2 глави 38 КПК України, який встановлює особливий порядок здійснення провадження. Порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх, у тому числі й щодо застосування примусових заходів виховного характеру, визначається загальними правилами КПК України, з урахуванням особливостей, передбачених параграфом 1 глави 38 КК. Порядок застосування примусових заходів виховного характеру при звільненні неповнолітнього як від кримінальної відповідальності, так і від покарання встановлено ст. 497 КПК.

Види примусових заходів виховного характеру

Систему примусових заходів виховного характеру утворюють строкові та безстрокові примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 КК. Ці заходи є саме системою, а не переліком, оскільки розташовані у порядку зростання їх суворості, мають вичерпний характер та одночасно декілька заходів можуть бути застосовані лише у випадку, якщо вони за змістом не суперечать один одному.

До безстрокових заходів виховного характеру належать:

- 1) застереження (п. 1 ч. 2 ст.105 КК України);
- 2) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування завданих майнових збитків (п.4 ч. 2 ст. 105 КК України);
- 3) призначення неповнолітньому вихователя (ч.4 ст. 105 КК України) – застосування зазначеного заходу здійснюється лише як додаткове.

До строкових примусових заходів виховного характеру належать:

- 1) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього (п. 2 ч. 2 ст. 105 КК України);
- 2) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їх прохання (п. 3 ч. 2 ст.105 КК України);
- 3) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років (п. 5 ч. 2 ст.105 КК України).

При цьому до неповнолітнього можуть застосуватися декілька примусових заходів виховного характеру, крім тих, одночасне застосування яких не уявляється можливим. Наприклад, виникає очевидна конкуренція правових обмежень під час направлення неповнолітнього до спеціальної установи і передачі під нагляд батьків, що виключає можливість їх одночасного призначення.

Зміст примусових заходів виховного характеру визначено Постановою Пленуму Верховного суду України № 2 від 15.05.2006 року «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру».

Застереження є найм'якшим заходом виховного характеру. Застереження полягає в роз'ясненні судом неповнолітньому наслідків його дій – шкоди, завданої охоронюваним законом правам особи (осіб), інтересам суспільства або держави, та оголошення неповнолітньому осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового кримінального правопорушення.

Застереження залишається одним із найпоширеніших заходів, які застосовуються судами до неповнолітніх. Застосування цього заходу є доцільним у тому випадку, якщо підліток цілком усвідомлює свою неправильну поведінку і розкаюється у вчиненому. Застосування судом такого примусового заходу виховного характеру, як застереження, буде більш ефективним у тому випадку, якщо він поєднується з наступним контролем за поведінкою підлітка і наданням йому допомоги. Саме ж застосування такого заходу є малоефективним.

Цей захід засновано на законодавчому моральному впливі і має своєю метою утримати підлітків від вчинення нових злочинів. Застосування даного виду виховного заходу до неповнолітніх осіб з ознаками вікової осудності є недостатньо ефективним для досягнення поставленої мети. Неповнолітнім особам, які мають відставання у психічному розвитку, які навіть не обумовлені психічними розладами, важко усвідомити суспільну небезпеку деяких діянь після одного застереження. Для усунення відставання у розвитку, яке не обумовлено психічними розладами, необхідний комплекс педагогічних заходів, за допомогою яких можна усунути прогалину у психічному розвитку, що знижує ймовірність рецидиву скоєння злочину з боку неповнолітнього. Тому не доцільно застосовувати до осіб з віковою осудністю зазначений вид примусового заходу виховного характеру.

Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього слід розуміти, як обмеження перебування поза домівкою в

певний час доби; заборону відвідувати певні місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд, місце проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість; покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів) тощо.

Відповідно до ч. 3 ст. 105 КК суд у кожному випадку встановлює конкретний строк, протягом якого органи, що здійснюють контроль та нагляд за поведінкою неповнолітнього, повинні пред'являти особливі вимоги щодо неї, а неповнолітній зобов'язаний їх дотримувати. З урахуванням даних про особу неповнолітнього та характеру вчиненого ним кримінального правопорушення чи суспільно небезпечного діяння суд визначає, які види дозвілля слід обмежити, а які – заборонити або які обов'язки покласти на неповнолітнього і на який саме строк. Тривалість останнього повинна бути достатньою для виправлення неповнолітнього (але не довше, ніж до досягнення особою повноліття).

Можуть бути встановлені й інші обмеження щодо поведінки неповнолітнього, не зазначені в законі, однак ці обмеження неприпустимо перетворювати із заходу виховного впливу на міру покарання, наприклад у вигляді домашнього арешту чи позбавлення неповнолітнього можливості звичайного спілкування зі своїми однолітками. У той же час додаткові, крім зазначених у законі, конкретні заходи не повинні містити таких рекомендацій, як, наприклад, вимоги не пропускати уроків у школі чи не спізнюватися на роботу, а також пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів); тощо.

Варто зазначити, що вказаний вище перелік є орієнтовним та не є вичерпним. При застосуванні даного заходу виховного характеру, обмежує ті різновиди дозвілля, які сприяли або створювали умови для вчинення злочину, і встановлює такі вимоги до поведінки, які можуть плинати на перевиховання неповнолітнього або ж іншим чином унеможливлуватимуть подальше вчинення ним правопорушень.

Даний захід є найбільш оптимальним із запропонованих примусових заходів. Обмеження дозвілля дозволяє відгородити неповнолітнього злочинця від відвідування певних місць та спілкування з особами, які можуть схилити неповнолітнього до вчинення нових злочинів. Встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього дає змогу утримати його від подальшого вживання наркотичних та психотропних речовин, повернути неповнолітню особу до нормального способу життя, сприяє позбавленню від

алкогольної та ігрової залежності. Даний захід надає суду можливості в повній мірі досягти мети кримінально-правового впливу на неповнолітніх.

На практиці цей вид примусових заходів виховного характеру застосовується не дуже часто і в основному полягає в обмеженні залишати домівку одному в пізній час доби (з 21.00 або 22.00 до 6.00 або 7.00) та призначається строком на один рік. Інколи призначається у поєднанні з передачею під нагляд батьків або із застереженням.

Такий примусовий захід виховного характеру є доцільним та ефективним у тому випадку, якщо над неповнолітніми буде встановлений повний контроль з боку уповноважених органів.

Передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх заміняють, допускається лише за наявності даних про те, що вони здатні забезпечити позитивний виховний вплив на нього та постійний контроль за його поведінкою.

Особами, які заміняють батьків, є усиновителі, опікуни і піклувальники. Питання про передачу неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх заміняють, суд повинен вирішувати з урахуванням даних, що їх характеризують. Неприпустимо передавати неповнолітнього під нагляд батька чи матері, які позбавлені батьківських прав, а також батьків чи інших осіб, котрі через свою поведінку не здатні позитивно впливати на нього. Пленум Верховного Суду роз'яснив, що хоча в законі не передбачено обов'язкове отримання згоди батьків або осіб, які їх заміняють, на передачу їм неповнолітнього під нагляд, суд повинен отримати таку згоду.

Неповнолітнього можна передати під нагляд педагогічного (за місцем навчання) чи трудового (за місцем роботи) колективу – за згодою цього колективу, а також під нагляд окремих громадян – на їхнє прохання. При цьому як педагогічний чи трудовий колектив, так і окремих громадян повинні бути спроможні здійснювати виховний вплив на неповнолітнього, постійно й належним чином контролювати його поведінку та зобов'язані це робити.

Строк нагляду, передбаченого п. 3 ч.2 ст. 105 КК, суд встановлює з урахуванням конкретних обставин справи та мети виправлення неповнолітнього. Як свідчить практика, цей нагляд повинен здійснюватись, як правило, не менше одного року, оскільки за коротшого строку він буде малоефективним (але не довше, ніж до досягнення особою повноліття).

Передача неповнолітніх під нагляд батьків є найпоширенішим на практиці заходом. Однак, передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють є малоефективним заходом виховного характеру. На сьогоднішній день, діти дедалі частіше виходять з-під контролю батьків.

Варто зазначити, що в Україні суттєво зросла кількість безпритульних дітей, які не відвідують навчальні заклади, рівень залучення до праці неповнолітніх осіб є низьким. На нашу думку, варто виключити батьків чи осіб, які їх замінюють із переліку тих, кому можуть передаватися неповнолітні під нагляд. Оскільки це є малоефективним заходом виховного характеру. Адже сімейним законодавством на батьків чи осіб, що їх замінюють вже покладено обов'язок здійснювати догляд і виховання своїх дітей. Передача неповнолітнього під нагляд батьків, як примусовий захід виховного характеру, видається недоцільною, оскільки зі закінченням строку застосування цього заходу батьки не позбавляються обов'язку здійснювати контроль та нагляд за своїми дітьми.

Передача під нагляд трудового чи педагогічного колективу або під нагляд інших осіб є поодинокими випадками.

Покладення обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки як примусовий захід виховного характеру можна застосовувати лише до неповнолітнього, який досяг 15 років, має майно чи кошти, що є його власністю, або самостійно одержує заробіток (заробітну плату, стипендію тощо). У постанові (ухвалі) суд повинен зазначити розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, та строки виконання цього рішення.

Фінансове покарання та компенсація завданої шкоди є одними з запропонованого Мінімальними стандартними правилами Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя по відношенню до неповнолітніх («Пекінських правилах») широкого комплексу заходів впливу, які пропонується застосовувати з метою забезпечення більшої гнучкості і щоб уникнути, по можливості, ув'язнення неповнолітніх в виправних установах.

Також варто зазначити, що, незважаючи на результат цього примусового заходу виховного характеру, на практиці він застосовується судами вкрай рідко. Це свідчить, насамперед, про відсутність у неповнолітніх самостійного заробітку та особистого майна.

Направлення до спеціальних навчально-виховних установ є найбільш суворим заходом виховного характеру та застосовується щодо неповнолітніх, котрі вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру.

Застосування цього заходу обумовлюється ступенем соціально-моральної запущеності особи неповнолітнього, доцільністю ізоляції його від негативного впливу соціального середовища, а також характером та ступенем

тяжкості вчиненого кримінального правопорушення чи суспільно небезпечного діяння, передбаченого статтею Особливої частини КК.

До спеціальних навчально-виховних установ належать загальноосвітні школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації. Їх статус визначений Законом України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР в ред. 2009 року «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». Мережа цих установ і положення про них затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. №859 «Про організацію діяльності загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації».

Неповнолітній направляється до спеціальної навчально-виховної установи до його виправлення на строк, визначений судом. Цей термін не може перевищувати трьох років. До загальноосвітньої школи соціальної реабілітації направляються неповнолітні віком від 11 до 14 років включно, а до професійного училища соціальної реабілітації – від 14 до 18 років.

На практиці цей захід застосовується нечасто. Це пов'язано з тим, що такий захід за своєю суворістю не надто поступається покаранню у виді позбавлення волі на певний строк. Поведінка неповнолітніх, до яких застосовується направлення до відповідного закладу, характеризується особливою зухвалістю, асоціальністю та відповідні особи повністю вийшли з-під нагляду батьків або батьки нездатні здійснювати за ними нагляд.

Дотримання підлітком вимог того чи іншого примусового виховного впливу, призначеного судом, є необхідною умовою його звільнення від кримінальної відповідальності. У разі систематичного невиконання звільненням від кримінальної відповідальності неповнолітнім призначеного йому примусового заходу виховного впливу ч.3 ст.97 КК України допускає можливість скасування цього заходу і притягнення особи до кримінальної відповідальності. Цим підкреслюється фактично умовний характер застосування примусових заходів виховного впливу стосовно неповнолітніх. При цьому під невиконанням неповнолітнім примусового заходу виховного впливу варто розуміти порушення (невиконання) покладених на нього обов'язків. Враховуватися мають тільки ті порушення, що зафіксовані уповноваженим органом, на який покладено виконання примусового заходу виховного впливу.

Контроль за здійсненням примусових заходів виховного характеру, передбачених п.п. 2, 3 ч. 2 ст. 105 КК, покладається на службу у справах дітей, п. 4 - на державну виконавчу службу, п. 5 – на адміністрацію відповідного закладу соціальної реабілітації.

Наявність у кримінально-правовій літературі позицій щодо недосконалості системи примусових заходів виховного характеру та необхідності її реформування та створення різних систем, які б застосовувалися за різних підстав, підтверджується й судовою практикою. Так, пропонуються різні види примусових заходів виховного характеру, які варто було б запровадити в українське законодавство. Зупинимось лише на декількох з них, які можуть бути найбільш ефективними, хоча й потребують матеріальних затрат на їх запровадження. Ці заходи передбачені законодавствами багатьох країн Європи та США, мають позитивну практику застосування, але, безумовно, потребують удосконалення, враховуючи специфіку нашого законодавства, соціальної системи тощо. Такими заходами можуть бути: передача неповнолітнього у прийомну (патронажну) сім'ю (поміщення неповнолітнього у доброзичливу сім'ю з її згоди і згоди державних закладів, що перебувають на державному забезпеченні на певних умовах, де останній набуває необхідних для законослухняного життя навичок, вбирає ціннісні норми й орієнтири, успішно адаптується в суспільстві); направлення до дисциплінарного табору із застосуванням тренінгових програм; направлення до суспільних центрів відшкодування збитку (місця цілодобового стаціонарного перебування).

Таким чином, примусові заходи виховного характеру належать до примусових заходів кримінально-правового впливу, проте не мають карального характеру, а здійснюють виховний вплив на неповнолітнього правопорушника, з метою його перевиховання та формування нових стереотипів поведінки особи відповідно до вимог кримінального закону. Підстави застосування примусових заходів виховного характеру чітко визначені КК та можуть бути застосовані у випадках, передбачених ч.1 ст. 97, ч. 2 ст. 97 та ч. 1 ст. 105 КК. Перелік примусових заходів виховного характеру теж є визначеним КК (ч.2 ст.105 КК) та має вичерпний характер, проте практика їх застосування свідчить про необхідність реформування системи примусових заходів виховного характеру.

Примусові заходи виховного характеру відіграють додаткову роль у питанні протидії злочинності неповнолітніх, оскільки їх застосування стає можливим лише у тому разі, коли суд дійде висновку, що виправлення неповнолітнього є можливим без реального відбування покарання. Як заходи кримінально-правового впливу розглядувані заходи містять державний примус, але у значно менш суворій формі, ніж покарання. У разі застосування більшості примусових заходів виховного характеру неповнолітні залишаються у звичній для себе сфері проживання та спілкування. Такі заходи, звісно, підкріплені погрозою примусу, але

спрямовані на виправлення, ресоціалізацію та попередження вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень.

4. ПРОФІЛАКТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх — одна з центральних проблем боротьби зі злочинністю загалом. Показники злочинності неповнолітніх відбивають певною мірою ситуацію в суспільстві загалом, причому не тільки на теперішній час, але і в майбутньому.

Криміногенними факторами, що впливають на формування злочинної поведінки підлітка, є:

- на соціально-економічному рівні досить високий рівень безробіття як серед батьків, так і серед працездатних неповнолітніх, низький рівень заробітної плати;

- на соціально-психологічному рівні спостерігається досить високий рівень захворюваності підлітків на розлади психіки внаслідок вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів;

- на соціально-культурному рівні недостатньо розвинута мережа культурно-просвітницьких і наукових закладів, відсутність культурнопросвітницької діяльності, спрямованої на формування позитивної мотивації у неповнолітніх;

- на організаційно-управлінському рівні відсутність чіткої регіональної програми, яка б сприяла нейтралізації загальносоціальних факторів протиправної спрямованості поведінки неповнолітніх; відсутність системи та механізму координації дій установ та служб, що захищають інтереси неповнолітніх, формальний характер організаційно-управлінських заходів відносно неповнолітніх та їхніх батьків, що здійснюються службами у справах неповнолітніх та кримінальною міліцією у справах неповнолітніх; відсутність дієвого контролю з боку сім'ї, школи та правоохоронних органів за процесом розвитку неповнолітнього (формування мотивації до навчання, праці та змістовного дозвілля);

- на сімейно-побутовому рівні злочинність неповнолітніх складається з комплексу, що поєднує такі фактори: у зв'язку з працевлаштуванням батьків на роботу за кордоном більшість неповнолітніх виховуються у фактично неповній родині або виховуються старшими братами, сестрами, дідусями, бабусями, вихователями, гувернантками; наявність негативних факторів у

взаємовідносинах між батьками та дітьми, коли перші пиячать, знущаються над неповнолітніми або мають судимість.

Аналізуючи різні типи неповнолітніх правопорушників (з установкою на злочинну діяльність; з антисуспільною спрямованістю, не досягнувши рівня злочинної установки; з нестійкою спрямованістю; з цілком позитивною спрямованістю), було з'ясовано, що за типом мікросередовища можна визначити тип деформації особистості і навпаки, якщо визначено тип деформації поведінки неповнолітнього, можна з певним ступенем очевидності визначити тип мікросередовища, аморальних та протиправних впливів.

З метою усунення або нейтралізації факторів негативного впливу на поведінку неповнолітніх необхідно:

- забезпечення комплексного впливу на особистість та на її соціальне середовище, інакше через деякий час особа може знову повернутись у відповідне середовище та поновити свою злочинну діяльність;

- інформаційне забезпечення про обставини особистості та її середовища на різних стадіях боротьби зі злочинами (попередження правопорушень, розслідування, судового розгляду, виконання покарання, ресоціалізації після відбуття покарання).

Позитивних результатів у побудові системи запобігання злочинності неповнолітніх, на нашу думку, не можна досягти лише заходами, які застосовують органи внутрішніх справ України. Слід застосовувати цілу низку загальнодержавних заходів, а саме: економічних, соціальних, моральноетичних, правових тощо. Тільки у комплексі, творчій співпраці з органами освіти, громадськими організаціями, соціальними центрами, усіма громадянами можна досягти поступового зниження рівня злочинності неповнолітніх, оскільки суспільство.

Отже, у детермінації злочинності неповнолітніх домінують соціальні фактори. Тому її попередження має здійснюватися шляхом розгортання розгалуженої системи державних та поза державних заходів соціальної допомоги підліткам, що не можуть працевлаштуватися, живуть у скрутних умовах, перебувають у конфлікті з законом тощо. Необхідно створювати та фінансувати відповідні благодійні фонди, створювати робочі місця для неповнолітніх, організовувати їх навчання, здійснювати професійну підготовку з урахуванням кон'юнктури на ринку праці. Дуже важливо посилити боротьбу з проституцією, яка досить поширена серед неповнолітніх.

На сучасному етапі необхідно розробити науково-обґрунтовану концепцію запобігання злочинності неповнолітніх, що буде складовою

загальної концепції національної політики України щодо неповнолітніх. Концептуальна ідея попередження злочинності неповнолітніх втілюється крізь органічно поєднані напрямки:

1. виховання моральності та поваги до закону в умовах сім'ї;
2. своєчасне виявлення та усунення факторів впливу на протиправну поведінку неповнолітніх;
3. ефективне запобігання злочинності неповнолітніх автоматично посилює боротьбу з усією злочинністю.

З 2010 року в Україні запровадили нову державну політику у сфері захисту прав дітей, розробили Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, що передбачала пріоритет соціально-правового захисту і профілактики правопорушень серед дітей, які потрапили у конфлікт із законом, над притягненням їх до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів.

В умовах збройного конфлікту та глибокої соціально-економічної кризи проблема розбудови системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх відійшла на задній план, тому влада пішла спрощеним шляхом часткового реформування. Розпочато модернізацію органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, змінилися пріоритети їх діяльності, відбувся перерозподіл повноважень між суб'єктами профілактики правопорушень і злочинів, що вчиняються неповнолітніми. Якщо до 2010 р. неповнолітніми, схильними до вчинення правопорушень і злочинів, в основному займалися органи охорони правопорядку, зокрема, відповідні підрозділи МВС України, органи прокуратури України, то після 2010 р. панівна роль у роботі з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, відводиться соціальним службам для сім'ї та дітей.

Головну роль в профілактиці злочинності серед неповнолітніх займають органи національної поліції. Однак, незважаючи на проведене реформування органів внутрішніх справ у органи національної поліції впродовж 2015-2017 років, внесення змін у зв'язку з цим у велику кількість нормативно-правових актів, реальні ж зміни щодо запобігання вчиненню неповнолітніми злочинів виразились лише у перейменуванні відповідного структурного підрозділу правоохоронного органу. Так, до реформування органів національної поліції відділ ювенальної превенції, який на сьогоднішній день відповідає за стан злочинності серед неповнолітніх, мав назву кримінальної міліції у справах дітей (далі – КМСД) та по сьогоднішній день керується внутрішніми наказами Міністерства внутрішніх справ України, які регулювали діяльність КМСД.

Законом України «Про пробацію» від 05.02.2015 р., шляхом реорганізації кримінально-виконавчої інспекції, яка забезпечує виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, створено органи пробації у складі Державної пенітенціарної служби України. Нині триває робота з розгортання повноцінної системи пробаційних підрозділів на місцях, тому наступним кроком буде відкриття центрів пробації на базі обласних управлінь пенітенціарної служби, а потім перейдуть до районів. З цією метою, Законом України «Про пробацію» вводиться в дію нове поняття для сучасного законодавства, яке стосується запобігання вчиненню новим злочинам, – волонтерська діяльність, пов'язана з пробацією. Оскільки, поняття пробації знаходиться на сьогоднішній день лише на стадії початку втілення в реальність, а окремі положення закону, зокрема щодо пробаційних програм, ще не набрали чинності, ми не можемо надати оцінку якості проведеної реформи.

У контексті соціально-екологічного підходу та спираючись на ідей проактивного управління криміногенною ситуацією, ми вважаємо, що у профілактиці правопорушень неповнолітніх провідне місце має надаватися не індивідуальній, а загальній профілактиці. У свою чергу, вона повинна бути спрямована на усунення передумов виникнення відхилень у розвитку особистості дитини, яка ще не стала на шлях злочинів. Система запобігання злочинності неповнолітніх повинна розглядатись не тільки як діяльність суб'єктів профілактики, але й містити рівні та форми профілактики, заходи попереджувального впливу, а також об'єкти профілактики. Запобігання злочинності неповнолітніх повинно базуватися не лише на правових засобах, а й передбачати використання соціальних, психологічних, економічних, культурних, виховних та медичних заходів.

У цьому зв'язку, **рання (первинна) профілактика** тлумачиться нами як сукупність заходів, що здійснюються державними органами і громадськими організаціями для: покращення умов життя та виховання неповнолітніх у випадках, коли зовнішні обставини загрожують їх нормальному розвитку; знешкодження джерел антисоціального впливу на них (ЗМІ, соціальні мережі, Інтернет тощо); корекції розвитку особистості неповнолітніх, які мають некримінальні відхилення у поведінці.

Вторинна профілактика полягає в усуненні факторів, що зумовили злочини неповнолітніх, з метою виключення можливості їх вчинення у майбутньому. До неї входить: своєчасне припинення злочинів, унеможливлення їх продовження; порушення кримінальної справи, вибір запобіжних заходів; забезпечення виховно-профілактичного впливу кримінально-процесуальними методами; застосування правових заходів до

осіб, які залучили неповнолітніх до злочинної діяльності або тих, хто не виконує своїх обов'язків з виховання дітей; оздоровлення соціально-психологічного середовища дітей та молоді.

Третинна профілактика спрямована на боротьбу з рецидивною злочинністю. Вона включає такі заходи: перевиховання та виправлення неповнолітніх злочинців; надання допомоги у працевлаштуванні осіб, звільнених з місць позбавлення волі; усунення джерел криміногенного впливу на них у побутовому оточенні.

Зупинимось на детальнішій характеристиці ранньої (первинної) профілактики злочинної поведінки неповнолітніх. Безперечно, що стосується проблеми впливу ЗМІ на неповнолітніх необхідно здійснювати контроль якості інформаційної продукції, завдання батьків полягає в наданні рекомендації щодо її вибору та обговорення з наданням правильних висновків. Але для того, щоб батьки могли давати відповідні рекомендації з вказаних питань своїм дітям, вони повинні самі бути обізнані з особливостями цієї проблеми. Тому можливо дати рекомендацію ЗМІ організувати з цієї тематики спеціальні програми для батьків.

Налагодження видання й поширення науково-популярної літератури, тематичних сайтів з актуальних питань впливу ЗМІ на свідомість та поведінку неповнолітніх. В сучасних умовах нарощування темпів інформаційного забезпечення суспільства, використання нових інформаційних технологій та відповідне розширення масиву їх споживачів вимагає систематичного дослідження особливостей впливу ЗМІ на свідомість та поведінку неповнолітніх. Такі дослідження повинні проводитись науковцями. При цьому результати досліджень у вигляді методичних рекомендацій для фахівців, а також у вигляді популярних видань повинні доводитися до широкого загалу.

Доречним буде введення в шкільну програму спеціальних курсів з медіаграмотності. Необхідно володіти знаннями щодо небезпек, що несуть із собою цифрові технології, розуміти як на нас впливає інформаційний тиск. Важливо вміти захищатися від цих небезпек і користуватися можливостями, які надають медіа. Виховувати в собі медіаграмотність, захистити дітей від кібербулінгу тощо. Сьогодні такі курси доступні на платформі PROMETEUS, наприклад, «Медіаграмотність для освітян», який зараз адаптується і для школярів.

Формування культури професійної та чесної журналістики є запорукою становлення довіри до ЗМІ та зменшення їх деструктивного впливу на неповнолітніх. Цьому повинно сприяти створення Всеукраїнських громадських організацій: Комісії з журналістської етики, Національної

спілки журналістів України, Об'єднання Незалежних медіа-профспілок України. Особливо комісії з журналістської етики, яка входить до Міжнародного альянсу преси і має етичний кодекс українського журналіста, п.18 якого вимагає від журналіста бути особливо обережним при висвітленні питань пов'язаних з дітьми. Зважаючи на великий вплив Інтернет простору та соціальних мереж, їх необхідно застосовувати як інструменти ранньої (первинної) профілактики злочинної поведінки неповнолітніх. Одним із варіантів, може бути доступ до психологічного супроводу, в тому числі і шляхом використання «гарячої» телефонної лінії».

Так, наприклад, до Всесвітньої організації Child Helpline International входять 173 дитячі лінії телефону довіри із 142 країн світу. 1 січня 2013 року Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна» – одна з провідних неурядових організацій України у сфері захисту прав жінок та прав дітей – відкрив окрему Національну дитячу «гарячу» лінію. Метою роботи Національної «гарячої» лінії є надання в телефонному, електронному та письмовому режимах безкоштовних інформаційних, соціально-психологічних та правових консультацій усім, хто звертається.

Цільовою групою послуг «гарячої» лінії є особи віком до 18 років, які потребують консультації щодо захисту їхніх прав та інтересів, психологічної та правової підтримки в складних життєвих обставинах, а також дорослі люди, яким потрібна інформація стосовно захисту прав та інтересів дитини. Національна дитяча «гаряча лінія» за номером 0 800 500 225 та коротким номером 116 111 поєднала елементи трьох видів дитячих телефонних ліній, визначених міжнародними стандартами консультування дітей, hotline – «гаряча лінія», trustline – лінія довіри і helpline – лінія допомоги. Вона – для дітей і про дітей, її основна функція – дати кожній дитині, яка цього потребує, можливість бути почутою та здобути підтримку. Спектр консультацій на дитячій «гарячій» лінії є доволі широким. Кваліфіковані психологи, юристи та соціальні працівники надають консультації щодо дій у ситуаціях жорстокого поводження з дітьми, залякування, комерційної експлуатації, складних стосунків у сім'ї, з питань опіки над дітьми, юридичних питань, взаємин між дітьми, шкільних проблем, пов'язаних з психосоціальним і психічним здоров'ям та безпеки дітей он-лайн і т.д. Основними видами консультацій, що надаються на «гарячій» лінії, є інформаційні (94%), психологічні (4,4%) та правові (1,6%).

Говорячи про первинну профілактику злочинності неповнолітніх з точки зору використання мережі Інтернет, необхідно зазначити, що основними нарядами цієї роботи є: використання соціальних Інтернет-мереж для 78 моніторингу кримінологічно значимої інформації, створення

спеціалізованих блогів, організації чатів; задіяння Інтернету речей (електоронні пристрої для дистанційної ідентифікації місця знаходження особи; системи дистанційного контролю концентрації алкоголю в крові водія та ін.); створення спеціалізованих сайтів із практичними рекомендаціями щодо запобігання фоновим для злочинності явищам; Інтернет-картографування кримінологічної інформації та ін. Необхідно зазначити, що соціальні мережі для запобігання злочинності використовуються вже тривалий час правоохоронцями низки держав. Правоохоронці намагаються використовувати нові технології, зокрема і ті, що отримані завдяки наявності соціальних мереж, для виявлення, розкриття, розслідування та попередження злочинів. Ними здійснюється постійний моніторинг підозрілих блогів, чатів, сайтів тощо з метою отримання оперативно вагомої для правоохоронців інформації.

Також соціальні мережі широко використовуються правоохоронними органами зарубіжних країн як засіб для зв'язків із громадськістю у тому числі з метою отримання криміналістично значимої інформації. Сьогодні, в контексті сучасного стану протиправного використання соціальних мереж, прогнозованого зростання у найближчому майбутньому кількості та суспільної небезпеки реальних і потенційних загроз, що виходять із кібернетичного простору, можна констатувати, що створення ефективної системи протидії таким деструктивним явищам і локалізації відповідних загроз можливе лише через безпосереднє використання правоохоронними органами нашої держави у взаємодії із компетентними органами інших зарубіжних країн специфічних можливостей самих соціальних мереж.

Необхідно зазначити, що моніторинг соціальних Інтернет-мереж може бути також використаний для запобігання доведення до самогубства. Відомо, що негативним напрямом застосування мережі Інтернет є поширення в соціальних мережах координованих ігор для неповнолітніх з метою доведення гравця до самогубства, а також здійснення Інтернет-моббінгу (кібермоббінгу, кібербуллінгу). При цьому Інтернет-моббінг (Internet-mobbing) – це умисні образи, погрози, дифамації і повідомлення іншим даних, що компрометують за допомогою сучасних засобів комунікації, як правило протягом тривалого періоду часу. Інтернет-моббінг здійснюється в мережі Інтернет за допомогою електронної пошти, програм для миттєвого обміну повідомленнями в соціальних мережах, а також через розміщення на відеопорталах непристойних відеоматеріалів.

Необхідно зазначити, що з метою посилення відповідальності за доведення до самогубства до ст. 120 Кримінального кодексу України Законом України від 8 лютого 2018 року № 2292-VIII були внесені зміни

щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства. З цього приводу доцільним буде використання зарубіжного досвіду, зокрема, у Канаді, наприклад, існує спеціалізована національна мережа PREVNet, яка об'єднує 130 провідних канадських дослідників та національні молодіжні організації. На сайті PREVNet надається інформація у вигляді практичних рекомендацій для неповнолітніх та їхніх батьків щодо вирішення вказаної проблеми. Також проводяться відповідні тренінги та надаються роз'яснення з юридичних питань. Необхідно зазначити, що запобігання фоновим для злочинності явищам є важливим складником запобігання злочинності в цілому. При цьому фонові для злочинності явища є формами масової асоціальної поведінки (наркотизація, алкоголізація, нелегальна міграція, проституція, дитяча безпритульність тощо), їх поширення в перспективі закладає фундамент, окреслює контури майбутньої кримінальності суспільства.

Говорячи про **спеціально-кримінологічне запобігання** фоновим для злочинності явищам необхідно зазначити, що Управлінням ООН з наркотиків і злочинності (United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC) розроблені рекомендації щодо використання мережі Інтернет для запобігання наркоманії, зокрема щодо створення спеціалізованого сайту з даної проблеми. При цьому сайт повинен містити: інформацію про організацію, що створила сайт, її досягнення та принципи роботи; інформацію про наркотики та наслідки їх негативної дії на організм людини; загальну правову інформацію з даного питання; посилання на подібні організації; детальну інформацію про те, як зацікавлені особи можуть брати участь у даному проєкті, та адреси відповідних контактних центрів.

Для спеціально-кримінологічного запобігання злочинності можливе також використання картографування кримінологічної інформації (створення інфографіки) – способу візуалізації на карті різноманітних правопорушень, який використовується аналітиками насамперед для аналізу злочинів і конкретизації специфіки їх скоєння. Крім того, Інтернет-картографування є зручним способом отримання необхідної інформації. Зокрема, у США функціонує безкоштовний Інтернет сервіс – Family Watchdog, який допомагає отримати інформацію щодо зареєстрованих осіб, що скоїли злочини, пов'язані із сексуальним насильством.

Залучення ЗМІ до запобігання злочинності серед неповнолітніх є одним з найбільш перспективних напрямків, враховуючи специфічність та масштаби їх впливу на неповнолітніх. При цьому запобіжні дії повинні охоплювати всі аспекти проблеми, а саме залучення ЗМІ до пропаганди здорового способу життя, поваги загальнолюдських цінностей, а також

підвищення рівня правової культури (започаткування циклу теле- та радіопередач з цієї проблеми, розширення інформаційного висвітлення її у пресі, розробка відповідних методичних рекомендацій); переорієнтація ЗМІ, і в першу чергу телебачення, з акцентування на продукції, що містить елементи агресії та насильства на пропаганду кращих зразків національно-культурного і мистецького здобутку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. 15-річна дівчина з Кривого Рогу створила «групу смерті» в Telegram на 500 людей – поліція. BBC News. Україна. URL: <https://cutt.ly/mEzu6R1> (дата звернення: 01.05.2021).
2. Абросімова Ю. А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 261 с
3. Андріяшевська М. С. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель: дис. ... канд. юрид. наук. Кривий Ріг, 2019. 235 с.
4. Артеменко І. В. Взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства у формуванні й реалізації молодіжної політики: дис. ... канд. наук з держ. управління. Дніпро. 2017. 252 с.
5. Бандурка О. М. Дитячі самогубства – новітня загроза здоров'ю нації. Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія: зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (27 квіт. 2018 р., м. Харків) / Харків: ХНУВС, 2018. С. 11–13.
6. Безпека дітей в інтернеті: пам'ятка для батьків «Діти. Інтернет. Мобільний зв'язок» / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://cutt.ly/HnSXz5J> (дата звернення: 01.05.2021)
7. Білецька А.М. Ювенальна юстиція України в умовах сьогодення та перспективи її розвитку. Юрист України. 2015. № 3–4 (32–33). С. 41–46.
8. Білоконь М. А. Запобігання злочинності неповнолітніх: досвід країн європейського союзу: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 208 с.
9. Білоконь М. А. Запобігання злочинності неповнолітніх: досвід країн європейського союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с.
10. Блага А. Б. Насильство в сім'ї: кримінологічний вимір, детермінація, запобігання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 36 с
11. Бліхар В. С., Дробиняк О. В. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції: монограф. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с.
12. В Україні торік вчинили самогубство 123 підлітки – МВС. Укрінформ. 25.03.2021. URL: <https://cutt.ly/vEzr8Fs> (дата звернення: 01.05.2021).
13. В Україні ухвалили перше судове рішення у справі про булінг. URL: <https://cutt.ly/cEdeiK7> (дата звернення: 01.05.2020).
14. Вовк М. З. Кримінально-правова характеристика віку особи: дис. ... канд. юрид. наук. Львів. 2015 200 с.

15. Галаган В. І. Запобігання негативному впливу засобів масової інформації на формування злочинної поведінки неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 249 с.
16. Гончар Т. О. Ювенальна кримінальна політика як складова ювенальної політики держави. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 55. С. 607–611.
17. Горlach С. В. Запобігання умисним вбивствам, що вчиняються неповнолітніми в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 296 с.
18. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листоп. 1959 р. URL: <https://cutt.ly/9EdrOWr> (дата звернення: 01.05.2021).
19. Джужа О. М. Проблемні аспекти кримінологічної ювенології. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 3 (108). С. 163–172.
20. Джуська А. В., Джуський В. В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юрид. науки. Том 30 (69). № 2. 2019. С. 26–33.
21. Доценко Д. О., Дунаєва А. В. До питання зниження віку кримінальної відповідальності. URL: <https://cutt.ly/DEdtuAu> (дата звернення: 01.05.2021).
22. Завацька Л. М. Дослідження ставлення неповнолітніх до проявів насильства у дитячо-підлітковому середовищі. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2018. Вип. 150. URL: <https://cutt.ly/vEdtZbG> (дата звернення 01.05.2021).
23. Закірова С. Ювенальна юстиція в Україні: проблеми, перспективи. URL: <https://cutt.ly/GEdtlsH> (дата звернення 01.05.2021).
24. Кваша Р. С. Насильницька злочинність неповнолітніх: особливості групової поведінки. Правова держава. Київ. 2021. Вип. 32. С. 523–530.
25. Кваша Р. С. Насильство та булінг серед неповнолітніх: негативна роль засобів масової інформації. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: мат-ли міжвуз. наук.-практ. круглого столу (м. Київ. 22 берез. 2019 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 232–235.
26. Литовченко І. В., Максименко С. Д., Болтівець С. І., Чепа М.-Л. А., Бугайова Н. М. Діти в інтернеті: як навчити безпеці у віртуальному світі: навч. посібн. Для батьків. Київ: ТОВ «Видавничий Будинок «Аванпост-Прим», 2010. 48 с.

27. Лубенець І. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2016. № 3. С. 178–182.
28. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються застосування правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985 р. URL: <https://cutt.ly/0nD1CrE> (дата звернення 01.05.2021).
29. Мірошніченко В. І., Івановська А. М., Чудик-Білоусова Н. І. Окремі проблеми становлення ювенального права в Україні. Університетські наукові записки. 2013, № 3 (47). С. 20-33.
30. Назимко Є., Пайда Ю., Андріяшевська М. Становлення ювенальної віктимології як окремого кримінологічного вчення. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 7. С. 188–193.
31. Проблеми правового регулювання статусу неповнолітньої особи у кримінально-правовій сфері: монографія. Луцьк: Завжди поруч, 2021. 298 с.
32. Старко О.Л. Причини та умови злочинності неповнолітніх. Проблеми правового регулювання статусу неповнолітньої особи у кримінально-правовій сфері: збірник матеріалів круглого столу, 13 травня 2019 р. м. Луцьк / Уклад. Фідря Ю.О., Журавська З.В. СЛУ, 2019. 68 с. С. 54-56.